

ВІДЛУННЯ

№ 4

סיון תשפ"ט

ЗИМА 2018-2019

Тетяна Валеріївна Кара-Васильєва

Т. Кара-Васильєва, доктор мистецтвознавства, академік Національної Академії мистецтв України, заслужений діяч мистецтв України, професор, член Національної спілки художників України, Національної спілки майстрів народного мистецтва України, Лауреат Національної премії України ім. Тараса Шевченка.

Працює зав. відділом образотворчого та декоративного мистецтва в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України.

К. Малевич. Супрематична композиція. 1915 р. Відтворення у вишивці В. Костюкової, 2016 р.

Наукові дослідження: теорія та практика українського народного мистецтва, зокрема вивчення церковного шитва України, його іконографії, стилістики, художніх особливостей, історії української вишивки від найдавніших часів до сьогодення.

Про шестиріччя УКЦ

Виповнилося шість років від дня заснування в Ізраїлі в м. Бат Ям Українського культурного центру

Від душі хочу привітати Посольство України в Державі Ізраїль із цією знаменною датою! Скільки ж різноманітних заходів було проведено у стінах Українського культурного центру за ці шість років! Ведучі на цих заходах щоразу змінювалися, не змінювалася лише атмосфера у затишних стінах УКЦ, бо вечорниці готувалися завжди старанно, від щирого серця.

Це творчі вечори письменників і поетів, презентації книг, картин, світлин та майстерних виробів талановитих митців, виступи дитячих колективів, концерти гостей із України та ізраїльських співаків. А також гуманітарна допомога, організована волонтерами-патріотами, славними людьми, які саме в цьому приміщенні готували безліч посилок від ізраїльських друзів для України. Чи ж раз про всі ці заходи писала з професійною майстерністю Світлана Глаз?!

Пам'ятають стіни Українського культурного осередку і урочисті нагороди Орденом Ярослава Мудрого голови Всеізраїльського об'єднання вихідців із України Давида Левіна. Достойна нагорода України!

Я навіть не беруся назвати усіх чудових, талановитих людей, які виступали в УКЦ, бо їх, насправді, надзвичайно багато! Стільки дивовижно мелодійних українських пісень прозвучало у цих стінах. І не лише українських! І насолоджувалися слухачі знайомими з дитинства народними піснями у виконанні різних співаків та вокальних колективів, і лунали у залі гучні оплески.

Ми пам'ятаємо сумлінну діяльність пані Олени Іванчук у цьому осередку, в той час, коли вона займала посаду аташе по культурі при Посольстві України в Ізраїлі! (У свій час, ми з нею, пані Любою Пер-

цюк та Ігорем Давидовим (світлої пам'яті), об'їздили від імені УКЦ пів Ізраїлю! Таке не забувається!

Кожен керівник УКЦ, в тому числі і пані Марина Панченко, вносив в цей осередок культури щось своє, неповторне!

Назви заходів змінювалися, але не міняється в наших серцях тепло і те родинне, пісенне, глибоке почуття до краю, в якому ми народилися.

Нині Український культурний центр очолює пані Наталія Марікуца. Вітаємо з шестиріччям! І хай Вам щастить, хай ведеться на цій нелегкій і благородній посаді!

Цифра шість – це не кругла дата, але це число спільноти та рівноваги. Її головною позитивною ознакою є справжній гуманізм, гармонія радості і саме число 6 – більш віддано, ніж інші цифри, слугує своїй Вітчизні.

(Якщо вірити інформації, розміщеній в інтернеті).

І летять у цю мить в Україну – побажання миру та добробуту, радості і процвітання!!!

А ще – шестикутна зірка є символом нашого Ізраїлю, і Український культурний центр – знаходиться нині саме тут, на прекрасній, сонячній Святій землі!

І хочеться знову наголосити – над нами усіма – одне Небо!!!

ХАЙ ВОНО БУДЕ МИРНИМ!!!

Від імені редакційної колегії часопису "Відлуння" щиро вітаємо вас, друзі, зі святом! Вітаємо Вас, вельмишановний Геннадію Олексієвичу! Вітаємо усіх працівників Посольства!

Дякуємо усім талановитим і творчим людям, самодіяльним колективам, які будь-коли виступали у стінах УКЦ, за добро їхніх сердець, бажання поширювати українську мову і небайдужість до долі України та Ізраїлю!

Наснаги вам, любі друзі, і довгих років плідної, творчої, гарної діяльності!

Член редколегії часопису «Відлуння» Валентина Чайковська

Шановні читачі!

17 травня цього року в Українському культурному центрі в Ізраїлі відбувся вечір, присвячений одночасно двом подіям: презентації третього номера часопису «Відлуння» та Міжнародному дню української вишиванки.

Після виступу членів редколегії часопису, авторів та гостей Надзвичайний та Повноважний Посол України у Державі Ізраїль Геннадій Надоленко подякував усіх, хто приймав участь у його створенні, за плідну роботу.

Хочу звернути увагу читачів, що часопис виходить не так часто, як було задумано при його створенні (4 – 2 рази на рік), проте на сьогодні він вже придбав характер періодичного видання. Якщо між виходом першого та другого номерів пройшло майже шість років, то починаючи з 2016 року він виходить щорічно.

Приємно зазначити, що у нас склався певний колектив авторів. До кожного номера надсилає свої літературні та публі-

цистичні твори Юрій Щербак – відомий український письменник, публіцист, дипломат, перший Надзвичайний та Повноважний Посол України у Державі Ізраїль. Своїми науковими дослідженнями про взаємозв'язки української та єврейської літератури, їх взаємозбагачення ділиться з читачами Микола Сулима – член-кореспондент Національної академії наук України, заступник директора з наукової роботи Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Але ми завжди раді знайомству з новими авторами і запрошуємо їх до співробітництва.

Міжнародний день української вишиванки - нове свято, яке відзначається з 2006 року кожен рік у третій четвер травня, підтримується державою, є знаком єднання українського народу у всьому світі і, як ми бачимо, святкується далеко за межами своєї країни. Приємно було дивитися на чоловіків, жінок і дітей у яскравих та різноманітних, вишиванках, чути улюблені українські пісні, поринати у зворушливу атмосферу спогадів.

Саме тому я з великим задоволенням хочу представити читачам часопису статтю доктора мистецтвознавства, академіка Національної Академії мистецтвознавства України, професора Тетяни Кара-Васильєвої, яка знайомить читачів з деякими сторінками історії розвитку вишиванки та встановленню зв'язків між митцями авангарду та народними майстрами.

Редколегія:

Головний редактор Ігор Барах
Заст. гол. редактора
Сергій Подражанський
Редакційна колегія: Ефраїм Баух,
Світлана Глаз, Олександр Каневський,
Анатолій Крим, Давид Левін,
Іван (Йоханан) Потьомкін,
Валентина Чайковська, Юрій Щербак
Підготовка до друку та поліграфічні послуги Studio «Click», Єрусалим

Міжнародний часопис «Відлуння»:
P.O.B. 36656, Jerusalem 9136601
E-mail: igbarach@gmail.com

Головний редактор часопису

Ігор Барах

Зміст

Юрій Щербак	3	Час тирана (фрагмент роману)
Велвл Чернін	13	Поезії
Михайло Хейфец	16	Чорновіл
Валентин Лівшиц	37	Кол нідрей на Івана Франка
Валентина Чайковська	39	Вірші
Віорел Котик	42	Ярмулка
Ніна Хмельницька	50	Вірші
Давид Маркіш	53	Межа
Кара-Васільєва	65	Закінчення
Лариса Борисенко	66	Вірші
Віктор Левінштейн	68	Байки

ЧАС ТИРАНА

урипки

Академія кратології (тобто владознавства, скорочено Академія влади) розташувалася в горах. Ці гори часто снилися йому – в усій своїй прозорості й глибині – саме в глибині, бо дивився він на них із найвищої вершини; все інше довкруг виглядало, як безмежний кратер у Новій Зеландії. Інколи кольори (блакитнясті, фіолетові, зеленкуваті, які відповідали барвам схилів, скелястих урвищ та рослинного покриву) бували розмиті легким туманом, проте це не викривлювало відчуття грандіозної відстані, яка відкривалася слухачам Академії, наче вони вже стояли на вершині влади. Однак до цього було дуже далеко – як від дна кратера до рельєфно викарбуваної в космічному темно-синьому небі скелі, під якою мостилася споруда Академії – просторий будинок, складений із просмолених колод, наче альпійська хижка; перед будинком – галявина для тренінгу слухачів.

Вхід до Академії прикрашали слова Нікколо Макіавеллі:

«ЩОБ ДІЗНАТИСЯ, ЩО ПОВИННО СТАТИСЯ, ДОСИТЬ ПРОСТЕЖИТИ, ЩО БУЛО» (1513 рік).

Вчитель – засмаглий, як шерп, чоловік-клон, на темно-коричневому задубілому обличчі якого порожньо світилися білясті, вицвілі очі, – чекав абітурієнтів Академії кратології біля входу на галявину. Був одягнений у фланелевий темно-сірий халат, зручний для різних вправ. Недбала стрижка, глибокі залисини, маленькі скельця окулярів у залізній оправі та сіра борідка робили Вчителя схожим на фабричного робітника XIX століття. Мало хто, дивлячись на цю людину, міг подумати, що він – найбільш знаний у світі магістр Залізного ордена супрематії та кратології, професор Всесвітньої академії науки і мистецтва влади – найстарішого навчально-го закладу, заснованого 6537 років тому.

Перед входом на галявину вишикувалась довга черга абітурієнтів – тих, хто бажали стати слухачами Академії. Для цього їм треба було скласти низку тестів.

1. Тест на волю до влади полягав у тому, що Вчитель підводив абітурієнта до стовпа, вкопаного посередині галявини, до якого був прив'язаний незнайомий чоловік або жінка, й пропонував кандидату в слухачі Академії вбити цю людину – свого головного конкурента і суперника в боротьбі за владу. Набір інструментів для цього лежав на збитому з грубих дощок столі: сокира, довгий ніж, заточка-саморобка, зашморг, револьвер системи «наган» і спрей з нервово-паралітичним газом

зарин. Від стовпа відходив по схилу галявини рівчак, викладений скловолоконом, щоб краще стікала кров.

2. Тест на відсутність совісті – якості дуже необхідної для справляння влади. Тих, хто пройшов тест убивства й відмив руки від крові невинних жертв, Вчитель саджав на лавки, за довгі столи, розставлені по краях галявини, й, засікаючи час, давав наказ написати донос, памфлет, чорнопіарівську статтю, анонімне брехливе повідомлення або наклепницький твір на найдорожчих, найрідніших людей – матір, батька, дітей, братів, сестер і т.д., викрити їх у смертельних гріхах, зганьбити, оббрехати, принизити, змести зі свого шляху, як головних конкурентів, що перешкоджають сходженню на сяючі вершини влади.

Вчитель уважно вивчав тексти абітурієнтів, відкидаючи 9/10 із них як такі, що недостатньо креативні, не позначені повною відсутністю моралі, не сповнені рішучою, спалючою все довкруг ненавистю, а відтак безнадійні з погляду владних перспектив.

3. Найбільш складний і важкопрохідний тест – відповідь на просте запитання: навіщо тобі влада і що ти збираєшся робити з нею?

Тільки після успішного проходження цих тестів абітурієнт уважався прийнятим на трирічний курс Академії й мав право переступити поріг цього святилища – дерев'яної будівлі, на стінах якої висіли портрети Вищих людинозвірів влади, тих, хто здобув *Jusgladii* – право меча, право суда і помсти над мільйонами тих, хто залишився на дні котловану.

Кожен з абітурієнтів мріяв, щоб і його портрет колись прикрасив стіни *Alma Mater*.

Слухачі Академії кратології зібралися біля мощеної пласким камінням тисячоліттями вичовганої доріжки, яка вела до галявини. Стояв чудовий теплий сонячний ранок після нічного дощу, й десятки равликів виповзли на доріжку, несучи на собі світло-коричневі й світло-салатові будиночки-сфери, схожі на антени радіотелескопів.

– Придивіться до равликів, – сказав Учитель. – Ті, що лежали в траві ліворуч, хочуть переповзти на правий бік доріжки, де на них чекає така сама трава. Ті, що були з правого боку, щосили намагаються дістатися лівого берега. Для них доріжка – як Атлантичний океан. Равлики думають, що вони – Колумби, що їхні каравели перетинають океан. І тоді з'являєтесь ви і своїми важкими черевиками розчавлюєте равликів, наче грізні й анонімні боги; невдахи не розуміють, чому і за що спіткала їх така кара. Так само, коли вас на шляху до влади знищує якась небесна сила – це відбувається на позір безглуздо й алогічно. Але не забуваймо, що наймудріші равлики або зовсім не перетинають доріжки, або переповзають її, коли по ній ніхто не ходить. Такі виграють.

Слухачі мовчки розмірковували над долею равликів і своєю долею, яку будь-якої миті може розплющити важкий чобіт якогось потворного божества.

– А тепер перейдімо до наступної теми, – продовжував Учитель, скидаючи чорну академічну шапочку, бо стало навіть гаряче і на його чолі виступили крапельки поту. Навколишні гори карбувалися в усій їхній величі, хоча долини ще ховалися в ранкових сутінках.

Витерши червоною хусткою чоло, Вчитель назвав тему твору, що його повинні написати слухачі: ЖІНКА І ВЛАДА.

– Тільки не здумайте відбутися тривіальними думками про роль Єкатерини Медічі, Маргарет Тетчер чи Індіри Голембієвської, або оповідками про сексуальні пригоди Катерини Великої. Не треба також цитувати ті сторінки щоденника Льва Толстого, де він пише, що замість голови в жінок статевий орган. Всім відомо, що це так, але це не знімає проблеми. Врахуйте також, що війна ісламу за вселенське панування – це боротьба за владу чоловіка над жінкою. Від того, чим скінчиться ця боротьба, залежить доля чоловіків на землі та їхньої влади.

Він зняв окуляри й акуратно протер їх тією самою червоною зім'ятою хустинкою, що протирав нею чоло. Слухачі подумали, що

Вчителя справді хвилює ця невичерпна тема. Тільки надвечір, коли долини вже занурилися в темряву, а вершечки гір ще світилися, підзолочені сонячним промінням, один зі слухачів на ймення Зозо розповів їм історію, яку Вчитель визнав найкращою.

Зозо, *вдягнений у білий френч і білі полотняні штани-шаровари, заправлені в чорні чоботи, розповів їм, що, будучи професійним революціонером, переховувався від поліції в домі свого друга й переспав із його дружиною. Через чотирнадцять років потому він знову знайшов прихисток у цьому домі й зустрів там молоденьку чорняву дівчину – доньку господарів, з якою полюблив бавитись; особливо йому подобалося, коли вона сиділа в нього на колінах. Одного вечора, коли так само, як зараз, насувалися сутінки, дівчина безжурно стрибала в нього на колінах, і він, непомітно й легко, без особливих зусиль увійшов у неї, хоч і здогадувався, що це його донька. Спалахнуло кохання, й через кілька років Зозо одружився з дівчиною. Вона допомагала йому прибирати до рук владу і знищувати ворогів. Але що більшу владу він здобував, чим більше крові лилося (інколи йому доводилося приходити додому в закривавлених білих полотняних костюмах, із засохлою на руках кров'ю колишніх друзів), тим далі віддалялася від нього дружина, тим частіше ставала вона на бік друзів, призначених на страту, тим рідше допомагала йому відмивати від крові руки. Поступово Зозина дружина-донька стала найбільшою перешкодою на його шляху до влади абсолютної, бо коли він бачив її – бачив здивовані, перелякані і сповнені презирства та ненависті очі вбитих друзів. Нарешті Зозо звинуватив її у подружній зраді, впіймавши в обіймах свого старшого сина від першої дружини. Важко уявити, які монстри могли народитися від цього зв'язку.*

Не витримавши такої наруги, а головне – непокори, Зозо в приступі шаленого гніву вбив свою чорняву дружину-доньку і прирік на загибель свого сина, ставши самотнім і безжальним вовком. Він навіть зрадив своєму вивільненню від будь-яких ознак людини, переходу в стан Людинозвіра, бо відтоді став тотальним Володарем свого краю: для нього не залишилося нічого святого: ні друга, ні брата, ні сина, ні дружини – тільки одні вороги, яких треба було знищувати. І дітей тих ворогів також.

І тільки приходячи на могилу своєї доньки-дружини, він плакав, проклинаючи її за зраду, за те, що усамітнила його.

Коли Зозо скінчив свою розповідь, слухачі сиділи в глибокій задумі. Вже стемніло, й довелося запалити факели – відблиски вогню вихоплювали з темряви похмурі обличчя слухачів Академії.

І тільки один студент, що прийшов зі Сходу, сказав твердо:

– Він усе зробив правильно. Тому його і досі славить і любить народ.

І Вчитель подумав, що цей студент має шанс дійти до вершини Влади, якщо його не роздушить, наче равлика, чийсь важкий черевик того, хто буде також переконаний у своїй правоті.

59

Учитель представив слухачам Всесвітньої академії науки і мистецтва влади (Кратології) чергового лектора, назвавши його Германіком. *Оскільки лютий холод зійшов з гірських вершин і дах Академії та галявина були засипані снігом і спуститися в долину за їжею можна було або на лижах, або на снігомобілі, заняття перенесли до зали, де запалили камін. Слухачі, закутавшись у сірі шерстяні пледи, розсілися на підлозі, уважно розглядаючи Германіка.*

Це був смаглявий міцної будови молодий чоловік: на голові – чорний сталевий шолом із відпиляними рогами, на тілі – бронезилет, схований під пурпуровим плащем.

– Я був наймолодшим і наймогутнішим імператором світу, чотирнадцятиразовим консулом, великим понтифіком, трибуном, батьком війська, народним демагогом, тобто захисником народу. Мене охороняли тринадцять когорт преторіанської гвардії, по тисячі воїнів у кожній, яким я сплачував на рік сорок тисяч сестерцій. Я пережив шість заколотів, викривши і покаравши їх призвідців.

Коли Сенат виступив проти мене, я показав їм це – він витягнув з-під плаща меч, і слухачі побачили коротке закривавлене лезо.

– Я сказав цим старим пердунам – я прийду до вас, і він, – Германік високо над головою підніс меч, – прийде разом зі мною. Я читав лише дві книги, які носив за мною мій слуга. Називалися вони «Меч» і «Отрута» – туди вносилися списки тих, кого треба було стратити. Кожен Володар має такі книги. Це були важкі книги, і наприкінці мого правління їх возили на запряженій трьома кіньми колісниці, яку я звав «Птиця–трійка».

Він зареготав дивно, наче плакав, але ніхто із слухачів не посміхнувся. В залі запала тиша, лише потріскували поліна в каміні.

Германік сховав меч до піхов.

– Мене хотіли вбити ще дитиною, але на подушці сиділа змія, яка берегла мій сон... Я був найщасливішою людиною в світі, – широким усмішка промайнула по його похмурому обличчю космічного жандарма. – Я любив свою матір – вона була вродлива й молода і ночами приходила до мене – після того, як отруїла батька. Але найбільше – Олівію. *Я був закоханий у свою сестру, вона також приходила по ночах – коли матінка виїздила на берег моря.*

Ваш Учитель запитує вас – навіщо вам влада? І ви часто не знаєте, що відповісти. Запам'ятайте, – голос Германіка став грізним, і серця слухачів стиснулись від страху. – Влада потрібна для того, щоб задовольняти будь-які ваші хотіння, будь-які пристрасті, навіть злочинні, навіть прокляті богами вчинки. Ви можете пити людську кров, злягатися з матерями і сестрами, розтлівати маленьких хлопців і дівчаток, мати статеві акти з тваринами. Як я зі своєю кобилою, яку зробив громадянкою імперії, а потім – членом Сенату. Я любив її й хотів на ній одружитися. Запліднюючи кобилу своїм сім'ям, я сподівався, що народиться маленький кентавр, наш син із тілом жеребця і моєю головою. Але тодішні наші пізнання в генетиці були дуже відсталі, не те, що зараз. Тепер я задовольнив би цю схотінку... Коли Сенат хотів поставити статую Зевса, я наказав скульпторові ваяти її з мене.

Влада дається вам для того, щоб робити будь-що – і ніхто, ніхто, якщо ваша влада справжня, не скаже вам слова заперечення. Навпаки – знайдуться філософи і поети, які звеличать вас, оспівуватимуть ваші діяння у піснях, одах, поемах, псалмах, панегіриках, телесеріалах, літописах, легендах, хроніках, філософських монографіях, казках, гімнах та історичних романах. Філософи, якщо вони віддані вам і якщо вони справжні філософи-діалектики, виправдають вас, будь-яке ваше свинство... навіть вбивство матері, навіть кровозмішання, навіть підпал столиці.

Германік приклав долоню до очей, наче на знак скорботи.

– Так, мої брати і послідовники, я вбив свою матір, бо вона почала мене ревнувати до коханої моєї сестри Олівії і стала погрожувати, що зробить імператором мого молодшого брата Італіка. Довелось їх ліквідувати... Чого мовчите? А що ви зробили б на моєму місці?

Але найбільшою трагедією для мене стала зрада Олівії, яка приревнувала мене до

*ефіопського хлопчика, подарованого мені на-
місником Африки. Олівія увійшла в змову з
Сенатом, але я випередив змовників і вбив
Олівію та дев'яносто сенаторів. Так, розумію,
це прикро, але цього вимагали інтереси вла-
ди. Народ мене підтримав. Моє горе і туга за
Олівією сублімувалися в поезію:*

Олівіє,
Прощай, моя кохана,
загину я сьогодні
від рук скритоубивці
на очах байдужих
Сенату,
занімілого від страху
та зловтіхи,
й уста мої,
залиті кров'ю,
прошепочуть:
«Живи, Олівіє,
зоря мого останнього
кохання,
перлина Риму
незбагненна,
підступна зраднице,
навіки будь проклята».

Цей мій вірш був проголошений Академі-
єю літератури кращим віршем усіх часів і на-
родів, і я отримав за нього імперську премію
імені Вергілія.

Тому, брати, ніколи не цурайтесь поезії, бо
слово зміцнює вашу владу, вивищує вас над
підвладними.

Але як зберегти цю владу?

Тут Германік зняв із себе важку тевтон-
ську каску, і слухачі побачили, що перед ними
стоїть абсолютно сива людина, незважаю-
чи на свою молодість. Германік витер краєм
пурпурового плаща спітніле чоло й знову на-
дягнув каску.

– Це головне питання. Взявши владу, тре-
ба її боронити всіма способами – законними
(самі для цього створюйте потрібні вам зако-
ни), незаконними, злочинними, мерзенними,
підступом і підкупом. Пам'ятайте, що голов-
ною рисою справжнього Імператора чи Воло-
даря мусить бути селекція.

Він повторив це слово:

– Селекція.

Її вигадали не в концтаборі Аушвітц, де на
платформі проводили селекцію юдеїв з при-
булих поїздів, розподіляючи їх на тих, хто йде
в газові камери негайно, і тих, хто ще трохи
поживе. Селекція виникла шість тисяч років
тому разом із владою. Так, так, брати мої. І до
мене, і я, і після мене Володарі знали це сло-
во: як розділити, відсортувати, віднайти і

*не помилитися при цьому, потрібних людей –
негідників і бандюків, що служитимуть вам
вірою і правдою і не зрадять вас у непевну
хвилину. Як знайти філософів і поетів, які пи-
сатимуть про вас спогади, поеми і афоризми
– і одержуватимуть від цього задоволення.
Як підібрати потрібних вам жорстокосер-
дих прокурорів без крихти совісті й відданих
мерзотників-плазунів-суддів, що зневажатимуть
закон і засудять до страти невинних,
на яких вкаже ваш августійший перст? Як по
тюрмах, смітниках і помийницях відшукува-
ти потрібних вам свідків, які завжди слухня-
но свідчитимуть проти ваших ворогів? Як з
виразу очей, з тремтіння рук, із собачого по-
гляду зрозуміти, що перед тобою стоїть кат,
кілер, убивця, який виконає будь-який твій
наказ. Як серед тисяч преторіанців знайти
потрібного вам вірного префекта – тобто
начальника вашої охорони, який не зрадить
вас, не всадить вам меч у спину? Ось головне
питання влади.*

Це тепер вам добре, коли у вас на службі
різні медико-генетичні лабораторії та інди-
катори брехні. А що було робити мені? Коли
кругом таїлася зрада. Запам'ятайте – немає
влади без зради. Це спізнав я. Це спізнали
Гітлер, Сталін, Кара-хан. Всі тирани ходять
у тіні зради. Пам'ятайте про це. Мій сумний
приклад нехай стоїть перед вами.

Я карав своїх ворогів, змушуючи їх до
самогубства. Я лагідно розмовляв із ними,
розповідаючи, як це шляхетно – перерізати
добровільно собі горло заради улюбленого
імператора. Я намовляв советських народних
комісарів і німецьких фельдмаршалів пусти-
ти собі в скроню кулю з пістолета в ім'я від-
даності вождю. Я намовив свого улюбленого
філософа... не пам'ятаю його прізвища... при-
йняти отруту. Інколи мої преторіанці самі до-
стрілювали ворогів імператора або викидали
їх із вікон багатоповерхівок. Коли мені подо-
балась якась жінка, я переконував її чоловіка
скінчити життя самогубством... Солодкими
потому були обійми таких вдів.

Але... але все закінчується.

Влада, велич, могутність, жінки, хлопчи-
ки... Тільки зрада нескінченна.

Мене зрадив Гай Антоній, префект прето-
ріанців, хоча я регулярно платив йому, зрадив
тому, що забажав сам стати імператором! Лю-
дина без освіти, без совісті, без політичних і
поетичних талантів, плебей зрадницьки за-
манив мене в якийсь тісний провулок, обіця-
ючи мені небесне задоволення з розпусною
жінкою, яка мала троє грудей, і вдарив мене

в шию мечем. Проте удар був несильний, і я вирвався і побіг у напрямку палацу, але ефект наздогнав мене і...

Германік скинув пурпуровий плащ і повернувся спиною до слухачів Академії. Вони з жахом побачили, що бронезилет захищав лише груди і живіт імператора, а спина була відкрита. В ній, трохи нижче лівої лопатки, стирчав кинджал. Дивно – але крові зовсім мало вилилося з рани, можливо, тому, що рана була затампонована руків'ям кинджалу.

Спалахнула блискавка серед снігу, і по будинку Академії прокотився грім такої сили, наче космічний лайнер врізався в сусідню скелю. На мить згасло світло, а коли лампи знову спалахнули, Германік уже зник.

Учитель побажав усім доброї ночі і приємних сновидінь і попросив наступного дня підготувати твір на тему: «Влада і селекція».

73

Він запам'ятав це засідання Академії мистецтва і науки Влади саме тому, що зі слухачами зустрівся легендарний Генерал, який назавжди увійшов до історії людства – як переможець у кривавій глобальній війні, як керівник коаліції, яка здолала тиранічний режим смертохристів, *що ніс демократичним країнам загладу, крематорії та рабство.*

Генерал був присадкуватий, якщо не сказати товстий, його обм'якле обличчя нагадувало морду бульдога, очі якого світилися не стільки жорстокістю, скільки розумом. Мундир на ньому був зім'ятий, наче ніхто його не прасував з часів Великої Війни.

Слухачі сиділи на галявині, за столами, на яких нічого крім конспектів, води й черствого хліба не було, а Генерал стояв перед картою обох півкуль, розміченою стрілами, позначками діючих армій і схемами боїв на землі й в океанах.

– Я був найвідданішим прибічником демократії, – сказав Генерал, запалюючи сигару, гіркий дим якої перебивав аромати свіжих струменів льодовикового повітря й запахи гірських трав. – Спочатку я приєднався до партії Робітників, щиро вірячи, що їх треба захищати від гніву Власників. Я служив Партії вірою і правдою, але одного разу, коли готувався загальний страйк, який загрожував моїй країні розрухою, голодом і великими нещастями, я зрозумів, що вожді цієї партії самі перетворюються на жорстоких тиранів, що вони ладні взяти на озброєння серп і молот і знищити кожного, хто з ними незгодний. Їхня влада – в силу їхнього неуктва, приміти-

візму та жорстокості, притаманної люмпенській черні, – набагато брутальніша за владу Власників. І тоді я приєднався до партії Власників, хоч і бачив вочевидь усе лицемірство і всю рафіновану всеосяжність подвійних стандартів цих людей. Але вибору в мене не було: якщо партія Робітників відкидала будь-які правила гри заради досягнення темних цілей своїх вождів, то Власники воліли грати за правилами, які до певного часу забезпечували їм перевагу.

Учитель уважно слухав Генерала й обличчя його залишалося сіро-незворушним й неможливо було зрозуміти, чи схвалює Вчитель такі вчинки Генерала: адже Вчитель вийшов з самих низів, діставшись вершин влади.

– *Демократія, ригористичне дотримання правил гри, вільні вибори, слідування законам монархії, право народу на легальну зміну влади, свобода слова і святе право власності, вільна боротьба думок у суспільстві, парламентська система – всі ці фундаментальні стовпи демократії стали моєю вірою, сильнішою за віру в Бога.*

Він знову запалив сигару, що згасла була в прохолодному гірському повітрі.

– Я попереджав про наближення війни, про можливість окупації моєї країни – і народ мене почув. Я став на чолі уряду і почав гарячково готуватися до війни. До речі, це я перевів наш військово-морський флот з вугілля на нафту, чим у десятки разів посилив його енергетичну потужність. Мої конструктори створили найкращий у світі винищувач, винайшли радар і пеніцилін. Під час скаженої атаки ворога, коли на столах наших громадян було те, що стоїть на ваших столах, мене підтримав народ, а я дав йому надію на перемогу.

Він підніс вгору руку з двома пальцями у вигляді літери V.

– Ми билися на просторах Євразії і на морях Океанії, відбиваючи атаку оскаженілого ворога. Ми були спочатку одні, насамоті з легіонами смертохристів, *але народ не здригнувся і монархія витримала удари з неба і з океану. Серед нас не було зрадників, бо ми залишилися єдиною вільною і демократичною країною в Європі і ми боролися за свободу проти тиранії.*

Я був зі своїм народом і армією під час бомбардувань столиці, в пісках Африки та джунглях Азії, на полях битв у Європі. Заради перемоги я пішов на союз з одним з найбільших тиранів світу, справжнім дияволом, який знищував свій народ – але в мене не було ви-

бору. Щоразу після зустрічей з тим тираном я змивав зі своїх рук кров, але не міг змити з душі почуття гріха.

Так, я зробив багато помилок...Коли ворог мав захопити флот наших розгромлених союзників, я дав наказ знищити їхні кораблі разом з моряками. Загибло тридцять тисяч невинних людей. Їхня кров на мені і ніхто не зніме з моєї душі цей злочин. Але я врятував свою країну в найкритичніший час, коли її існування було під загрозою. І народ мене простив, а згодом – Бог.

Навіть у каламуті боїв, коли було втрачено територію майже усієї монархії, в час тривоги, непевності і нестатків я забезпечив існування демократії: працював парламент, діяли партії і свобода слова обмежувалася лише вимогами військової цензури.

Генерал зробив ковток коньяку зі склянки, завбачливо поставленого Вчителем на столику поряд з картою світу. Обличчя Генерала стало схоже на личко малюка, який скуштував випадково цибулю – навіть очі засльозилися.

– Я зійшов на вершину влади, – повідав він сумно, наче сповіщав про поразку. – Ми перемогли і народ боготворив мене. Сотні тисяч підданих монархії вітали мене всюди, де я з'являвся. В історії людства нікого так не вітали, нікого так не любили і не поважали. Я летів на крилах перемоги, я думав про те, як вивести країну з повоєнних руїн, як врятувати монархію і піднести її могутність. Я знав, як відвести нову загрозу тиранії, що зростала зі Сходу. Я був безсумнівним лідером... і раптом...

Генерал знову ковтнув коньяк, щоб зняти гіркоту спогадів. Слухачі завмерли, як глядачі фільму, герой якого завис над прірвою, ледве тримаючись однією рукою за канат.

– І раптом під час перших повоєнних демократичних виборів мене провалили ті, хто ще вчора молилися на мене. Обрали якогось мізерного персонажа з партії Робітників, якогось нікому невідомого недоумка, який одразу розорив країну, наче все ще тривала війна.

І тоді я прокляв демократію, якій служив стільки років. Хтось радив мені вчинити військовий переворот, щоб повернути владу, але я надто любив і поважав монархію, щоб зганьбити її зрадою і заколотом.

Він зітхнув.

– Ось що таке демократія. Ви можете потискати тисячі рук, уцілувати в попку сопливих младенців, обіцяти виборцям золоті гори, плазувати перед ними під час виборчої кампанії,

можете мати величезні заслуги перед країною, бути найчеснішою людиною в світі, бойовим генералом, великим стратегом і рятівником Вітчизни, але завжди поряд з вами може з'явитися хтось верткий, слизький, безсоромний і безсовісний, хто встеле собі шлях до влади грішми й брехливими обіцянками і ви програєте. А з вами і вся країна. Пам'ятайте це.

В небі загуркотів старовинний, побудований сто тридцять років тому десантний гелікоптер *Westerland-Manchester H-56*, на темносірому фюзеляжі якого був намальований розпізнавальний знак – темно синє, біле і всередині червоне коло. Через кілька хвилин після посадки бойової машини неподалік від галявини – повітряний струмінь від гвинтів здув зі столів усі записи – старі солдати в плоских касках внесли свого Генерала під звуки волинки на поклад машини й гелікоптер зник серед гір, залишивши по собі гасовий сморід. Так смерділи давно забуті людством невеличкі настільні прилади для готування їжі – примуси, керогази, дуже популярні під час тієї війни, яку виграв Генерал, щирий демократ, який усе життя ненавидів тиранів і все життя заздрив їм.

91

Закінчувалося навчання в Академії Влади. Наближалася екзаменаційна сесія, за нею – випускний бал. Учитель приготував слухачам сюрприз – запросив на останню лекцію найбільшого Правителя всіх часів і народів, портрети якого прикрашали зал Академії.

Слухачи сиділи у дворі, вдихаючи свіже повітря весни, з радістю думаючи про закінчення курсу. Багато з них були переконані, що тепер вони розуміють – що таке влада, які вона несе принади й які чаїть в собі небезпеки. Але все одно – всі бажали подивитися на людину, зображення якої в парадному мундирі при орденах бачив кожен.

Яке ж було їхнє розчарування, коли ледве шкандибаючи босоніж по прохолодних кам'яних плитах, до них вийшла стара, немічна людина в нічній сорочці, крізь шийний отвір якої прозирало сиве волосся на грудях, та брудних кальсонах, залитих жовтою сечею. Багато хто з учнів пізнав у старому Зозо, хоча його чорна і густа колись чуприна була розчухрана й сіра, а грізні вуса, що всіх колись лякали, перетворилися на облізу щітку.

Проте, коли старий тиран зупинився посередині галявини й поглядом жовтих своїх очей пильно пройшовся по обличчях слухачів, багатьом з них стало не по собі – такої

сили ненависті й підозрливості був цей погляд. Старий мовчки стояв під прохолодним вітром з гір, піднявши догори руки, і всі побачили, як вони тремтять.

– Ось що вони зі мною зробили, – сказав Зозо. – Мої соратники і учні. Зрадники і троцькісти, сіоністи і агенти британської розвідки. Я виявився слабкодушким лібералом, бо не знищив їх та їхніх дітей і онуків, хоча й мав змогу. Вони знищили не просто мене, а справу мого життя: вони знищили імперію, побудовану мною.

Учитель хотів поставити на столі перед Старим склянку чистої гірської води, але той гнівно скинув склянку на плити. Гострі осколки скла виблискували на сонці.

– Забери від мене це, – визвірився Зозо на учителя. – Я вже випив свою чашу до дна.

Трохи заспокоївшись, Старий продовжив свою розповідь:

– Моя імперія простяглася від Балтики і Адріатичного моря до Берингової протоки і Жовтого моря. Сто десять народів світу на чолі з моїм улюбленим російським народом славили мене, складали про мене пісні, поеми, легенди і молитви. Я став найпопулярнішим героєм світової історії. На мою честь було названо п'ятнадцять міст, поставлено десятки тисяч пам'ятників. Невже ви думаете, що цього можна здобути лише жорстокістю і мільйонами невинних жертв, як тепер мене звинувачують мої вороги? Ні. Я спізнав справжню народну любов. Навіть мої споконвічні вороги – Гітлер і той нікчемний генерал, що виступав перед вами – навіть вони по-своєму любили і шанували мене.

Але не мої соратники.

Ці жалюгідні покидьки, яких я знайшов на смітниках революції, підняв і освятив їх своєю величчю, саме вони наважились підняти на мене руку. Бо заздрили мені й боялись мене.

Він зупинився, щоб перехопити повітря й слухачі ще раз переконалися – який він старий і немічний, як важко дихає, як пальцем поправляє зубні протези, що весь час спадали з ясен, заважаючи говорити; слухачі побачили, що обличчя Зозо вкриті не лише слідами від віспи, але й плямами, схожими на трупні; ліва – суха – рука постійно трусилася, наче страждала на хворобу Паркінсона. Деякі слухачі відчули жаль до Старого – а це означало, що вони не здадуть випускних іспитів і не отримають дипломів Академії Влади.

– Ви думаете, вони мене отруїли, як тепер твердять опортуністи? Ні. Все, що давали

мені їсти і пити, я примушував скуштувати їх. Ні, ніякої отрути не було.

А що було, питаю я вас?

Всі мовчки сиділи, боячись зустрітися поглядом з Зозо. Бо всі були переконані, що найближчі друзі його отруїли, щоб зупинити цю божевільну машину смерті.

– Вони не отруїли мене, – відповів Старий на своє запитання. – Навпаки: вони не дали мені маленьку таблетку, яку давали мені мої розумні єврейські лікарі. Це було на той час найновіше американське відкриття: аспірин. Маленька таблетка раз на день. Профілактика від удару. І вони забрали в мене цю таблетку...

Зозо зупинився і довго згадував. Учитель занепокоївся, бо свіжий весняний вітер міг застудити старого Вождя і тоді його не можна було б більше запрошувати на лекції для наступних поколінь слухачів.

– Однієї ночі я не спав, – продовжував Старий, – і думав – як розширити кордони Імперії, як вийти на береги Ла-Маншу, як зміцнити свою владу шляхом нових страт, як знищити раз і назавжди опозицію. І раптом я відчув, як мій мозок – найгеніальніший мозок у світі – стискається зі страшним болем, перетворюється на малий горіх у твердій шкарлупі, невеличкий камінь у порожнечі черепа, як пливе все навколо мене і я – володар світу! – не можу встояти на ногах, не можу ворухнути руками, не здатен покликати охорону – і я падаю на підлогу, усцикаюся ганебно і лежу напівмертвий, ще не розуміючи, що це – кінець. Я чую все, що говорять наді мною ці зрадники, які ділять мою владу, хоча я ще дихаю, ще все розумію...але не можу нічого сказати, не можу напустити на них моїх вірних катів, не можу омити свої руки їх чорною кров'ю... І тоді я починаю молитися. І молюся тому Богу, якому оголосив нещадну війну, тому Богу, сотні тисяч служителів якого я вбив. Я молюся довго, і вдень і вночі, і в труні, повз яку йдуть, плачучи, мільйони людей. І чую Його голос: «Ти молишся, щоб Я повернув тобі силу і владу. Але не каєшся. Але Я тебе прощаю. Бо Я не міг би тебе покарати страшніше, ніж ти себе. Ти вбив свою дружину, твої діти відвернулися від тебе і загинули. Твої учні всі як один виявилися Юдами, а твоя влада була примарною, твоя імперія – паперовою. Тих, хто був насправді відданий тобі, ти знищив. І тому Я дарую тобі вічне життя, щоб провів його у муках, щоб бачив, як руйнується все, що будувалося тобою на крові, як проклинають тебе народи і як нищиться твоя Імперія, перетворюючись на порох».

Старий ледве стояв на ногах: було зрозуміло, що він ось-ось впаде і сконає на самоті, як тоді, на дальній дачі. І тоді до нього підскочили його охоронці – всі в кашкетах з яскраво-синім верхом і червоним околлом; підхопивши Старого, вони потягли його геть з галявини, а він пручався і кричав:

– Це вони не давали мені аспірину. Це вони зрізали золоті гудзики з мого маршальського мундиру, коли мене ховали вдруге. Це вони хочуть поховати мене втретє. Не дайте їм зробити це! Допоможіть! Я розповім вам, як здобути владу і як її утримати! Сатрапи, мати вашу! Розстріляю! негайно дайте мені аспірин! Чуєте?

Ніхто зі слухачів не ворухнувся, щоб допомогти старому Вождю. Його крики ставали все тихіші, бо охорона безжально тягла його вниз, у долину, в пекло для тих, хто був при владі й втрачав її назавжди.

Тільки сліпучі вершини гір карбувалися у вічному небі, непідвладні нікому – ні царям, ні вождям, ні генералам, ні навіть зухвалим альпіністам, які, наражаючись на смертельний ризик, марно намагалися їх покорити.

103

Новий навчальний рік в Академії Влади почався нудно й був схожий на осінню сльоту, що мокрою марлею сповила ці гори. Слухачам здавалось, що будинок Академії опинився на дні сірої ріки, ледь живі води якої, забруднені каналізаційними стоками, можна було побачити в ясну погоду в долині, там, де жили злидарі з касти рабів.

Імла знищила всю ієрархію цінностей.

Туман немовби вирівнював у правах небожителів та долиняків, *людей влади та смердів. Щоб потішити слухачів Академії, якимсь підбадьорити тих, хто зневірився прорватися на сяючі вершини, що зникли в імлі, Вчитель запросив людину, про долю якої ходили різні суперечливі й навіть фантастичні чутки: якщо одні казали, що прихід до влади такого неотесаного чмиря і тупого жлоха неможливий навіть у сучасному толерантному світі, то інші твердили, що людина ця є символом нових підходів до к р а т о л о г і ї (наука про владу) і знаменує вищий, ще неусвідомлений суспільством етап таємних технологій захоплення влади, перед яким меркнуть застарілі приклади Наполеона, Сталіна, Гітлера, Кара-хана та інших почесних членів Академії.*

Людину цю звали Сірий Князь.

Перед слухачами постав дебелий чолов'яга зростом 185 см, вагою 134 кг в царський,

підбитий горностаєм мантії з багряної парчі. Мантія була накинута на голе тіло, татуйована поверхня якого нагадувала за щільністю, відвертістю й дотепністю малюнків та написів – стіну в привокзальній сральні на станції Жмеринка. Широке рихле обличчя прикрашала непевна усмішка, яка ховала в собі самовдоволеність жорстокого звіра й приниженість великомученика і придурка, *неодноразово колективно гвалтованого в тюрмі парашника.*

– Що треба, підараси? – *установився на слухачів Сірий Князь усміхаючись недобре, наче грався ножиком.*

– *Хочемо, ваша Сіросте, почути вашу історію здобуття влади, – шанобливо схиливши голову, відповів Учитель. – Бо є такі серед нас, які не вірять у можливість вашого монаршого злету після чотирьох ходок у зону. Кажуть, що так не буває...*

– Буває все, бо все буває, пойняв підар? – *визвірився Сірий Князь. – Книжок треба менше читати.*

Він понюхав свої долоні, схожі на плавці акули.

– Мій вчитель Семен Могілевський вчив, що всі люди поділяються на лохів, тобто підарів, *які вірять усьому, написаному в книжках – законам різним і конституціям – і бояться їх порушувати, – і на гієн, яким закони не писані. На східняку в південно-східному краю сірі бригади обрали мене паханом найбільшого базару «Барабулька». Ми взяли під свій контроль цей ринок, який став нашою маленькою державою, де панували наші закони. Потім ми почали працювати на олігархів: наші загони рейдерів захоплювали магазини, ресторани, заводи, фірми, ринки... Ми захопили місто, потім цілий регіон. Ми вбивали тих, хто чинив нам опір, підривали вибухівкою конкурентів, закатували в асфальт тих чистоплюїв-законників, які не хотіли нам коритися.*

Прийшов час, коли вже не олігархи командували нами, а ми – олігархами. З наперсточників, кишенькових злодюжок і кидал сформували ми штурмові загони під керівництвом досвідчених мокрушників. *В нас з'явилися великі гроші, бо під нашим контролем перебувала торгівля, наркотики, малий і великий бізнес, експорт дівчат до зарубіжних борделів, продаж органів для трансплантації.*

Моїм головним відкриттям, завдяки якому я увійшов до світової історії, є декриміналізація, легалізація сірих бригад, виведення їх з підпілля на поверхню публічного життя.

На відміну від гнилих демократій Заходу, де наш бізнес вважається злочинним і перебуває в тіні, ми оголосили злочинною всяку законну діяльність – всі ці кримінальні кодекси та так звані правоохоронні органи.

На звільнених з-під влади права територіях ми встановили свої закони. Я сформулював основний закон гієн: не соромтеся нічого, не бійтеся нікого. Не соромтеся свого минулого, бо справжнє життя – в зоні. Не бійтеся законів минулого, бо за вами – майбутнє без будь-яких законів. Штурмові загони ми перетворили на поліцію, назвавши ці формування «Гієною». Це теж був мій винахід. Замість армії, яку ми розпустили, бо я їй не довіряв, ми озброїли до зубів головорізів і вбивць, яких годували м'ясом з кров'ю.

О, як грізно вони виглядали!

Чорні шоломи з жовтими фосфоричними очима й закривавленими пащеками, сірий камуфляж з чорними плямами, схожий на шерсть гієн, спеціальні потужні сирени, від реготу яких застигає кров у жилах, лазерні палиці й помпові рушниці, що залишають у тілі наскрізні дірки...Всі, хто бачив «гієн» та чув їхній регіт, розбігалися врозтіч...Я мріяв дати «Гієні» ядерну зброю, хоча б тактичну, але ці виродки – західні демократи – не дозволили мені цього зробити...

Ми створили своє правосуддя, основним законом якого стали ПОНЯТІЯ. Ми запустили гієн у суди й прокуратуру, заповнили вірними шістками державні органи управління, створили групу партійних гієн у парламенті.

Всюди мої гієни, пов'язані законом ОМЕР-ТИ, діючи погрозами вбивств і підкупом, нищили опір і владу лохів, змітаючи зі свого шляху чесних піддарасів і законотворчих мудаків. *Ми могли підкупити будь-кого, бо немає такої сили, яка встоїть перед грішми. Кого не можна було підкупити, ми вбивали або заганяли в тюрми, якими командували досвідчені рецидивісти. Наша влада почала розростатися стрімко й незупинно, наче гівно у вигрібній ямі, до якого кинули дріжджі.*

Він задумався на хвилину й мерзлякувато запахнув на собі мантію.

– Ми зрозуміли, що ми – непереможні. Країна була підкорена нами і я переїхав до столиці.

Він засміявся щасливо, викликаючи в пам'яті якісь радісні видіння, й кілька слухачів відчули блювотний рефлекс й почали ковтати в'язку слину. Багатьом почувся в залі сморід параші, змішаний з запахом казенної хлорки.

– Непереможні, – повторив Сірій Князь. – Народ виявився бидлом, лохи – підарами. *В нас з'явилися свої теоретики, академіки, юристи. Кілька паханів в законі стали членами Вищого Суду й переробили Кримінальний Кодекс на Конституцію. Називалося це – КаКа. Кримінальна Конституція. Мене проголосили Всесірішим Монархом, начепили на шию золотий ланцюг, поклали на голову золоту корону (він навіть доторкнувся до чорного волосся, але не знайшов там нічого). – Ми створили першу в світі державу кримінальних бригад. Не червоних чи чорних, а сірих. Це унікальна, небачена досі держава. Мене приймали в усьому світі президенти і королі, натовпи цілували руку... (Сірій Князь, наче не вірячи, покрутив перед очима долоню). Ми підкупали членів європейських парламентів, журналістів і лідерів партій – бо тепер у нас в руках була ціла держава і ми робили з нею все, що хотіли: забирали в лохів бізнес, переписували бюджет, друкували гроші, збільшували податки... Розкоші мого палацу дивувалися Шпеер, Хусейн, Чаушеску, Кара-хан і цей придурок Мгуанбо, який полюбляв жертви людські печінки.*

– А про золотий унітаз – це правда? – спитав, шепелявлячи злякано, слухач-японець – бо народ цей, як відомо, полюбляє комфортні, з теплою водою та ароматичними парами, комп'ютерно керовані унітази.

– Це брехня! – гнівно гукнув Сірій Князь. – Не золотий, а платиновий. Бо так порадили санепідемікари... *А що, накажете все життя на параші сидіти?*

Заспокоївшись, він продовжив:

– Нарешті, ми побудували державу єдиної вертикалі, про яку я мріяв ще в таборі. Вертикаль – як шампур, на який настромлені ласі шматки держави. Ми створили навіть власну церкву смертохристів, яка проголосила мене святим в'язнем совісті й прокляла всіх, хто був зі мною незгодний.

Я йшов уперед, ведучи за собою зграю гієн, не гребуючи нічим: ні гнилою мертвечиною, ні смердючою падаллю, ні свіжинкою. Мені вірили всі, з ким я зустрічався – президенти і королі – бо кожному я брехав у вічі, кажучи те, що він хотів почути, обіцяючи золоті гори. Я зневажав цих лохів, які вірили мені, бо в мене була мрія.

По його обличчю майнуло дитяче світло спогадів й очі стали маленькі, наче ранком, прокинувшись, малюк дивився на сонце.

–Я хотів довічно панувати в цій країні, хотів, щоб тут була злагода, щоб ніхто у всьо-

му світі не командував мною, щоб усі вірили мені безоглядно й стояли переді мною на колінах, і щоб ніхто ніколи не смів мені сказати «НІ».

Обвівши гієнним поглядом слухачів, Сірий Князь, ще солодко всміхаючись, спитав:

– Що, придурки, хіба погана мрія?

Він очікував, що всі схилять голови й згідно прокричать «Ні Князю, мрія твоя чудова і гієнам твоїм слава», але всі, опустивши очі долу, мовчали.

– Я хотів стати не нікому невідомим Сірим Князем, а Чорним Бубновим Королем цієї сраної країни, символом перемоги гієн в окремо взятій державі. Я хотів, щоб мене і мою сім'ю зрівняли в правах з королями Англії, Швеції, Бельгії та Іспанії. І щоб мої діти впадкували мою владу.

І я пообіцяв цим західним піндосам приєднатися до них, я урочисто цілував їхні мантії і святині, стояв на колінах перед ними в їхніх палацах – і вони повірили!

Він засміявся й сміх його був схожий на регіт гієни.

– Скажу більше: мені повірили лохи моєї країни, це бидло, яке зветься населенням, яке безвідмовно виконувало всі мої накази. Я розвів їх, як кошенят.

Його сміх почав нагадувати моторошне завивання звірів у нічній пустелі.

– Мені зшили цю мантію, а один з моїх академіків розповів байку про Старшого Брата, який, правлячи своєю країною, робив, що хотів: проголошував війни Океанії чи Євразії, потім раптово встановлював з ними мир й починав воювати з Атлантикою. Байка мені дуже сподобалась. Я зрозумів, що це я – Старший Брат, що я можу надурити всіх, робити, що хочу.

Тої ночі, коли вся країна, всі ці лохи святкували приєднання до Атлантики, я проголосив їй війну і приєднався до Євразії, до імперії Двоголового Орла. Чому? Чому? *Ви питаєте – чому? – роздратовано мовив Сірий Князь, хоча ніхто його не запитував, бо всі читали історію і знали – чим закінчилося його князювання.*

– Тому, що так вирішив імператор. Цей суцільний син, колишній опер у таборі, де я сидів, тримав мене за яйця, стискав залізні пазури ... було боляче. Нестерпно боляче...і я не витримав. А ви що б зробили на моєму місці, підари? – жалібно, з надією на співчуття, спитав він. – Га?

Але всі мовчали.

– І тут сталося те, чого я не очікував. Це бидло, яке боялося мене, вийшло на головний Майдан. І кричало: «Банду геть!»! Я вислав загін «Гієн», щоб розігнати цих неозброєних лохів. Але на Майдан прибігло в сто разів більше бидла. Вони весь час співали пісень й били в барабани...Ніколи не забуду цього стукоту...Тихше...Ви чуєте?

Вчитель і слухачі завмерли. За стінами Академії, в тумані почулися крики «Банду геть!», потім грізно закалатали барабани – і всі слухачі Академії кинулися до вікон, забувши про Сірого Князя. Імла почала відходити, і слухачі побачили величезний натовп, що оточував будівлю Академії. З натовпу полетіло каміння, брязнули вибиті шибки, запалали коктейлі Молотова, вогняними колесами покотилися палаючі шини, від яких здіймався вгору чорний масний дим.

–Гієни, до мене! – заволав Сірий Князь, на якому почала тліти мантія – йому довелося її скинути і його голе синюшне тіло світилося безпорадно в спалахах пожежі – але ніхто до нього так і не підбіг. Навпаки, Вчитель і учні в паніці кинулися врозтіч, бо вже зайнялася зала засідань і вогонь перекинувся на портрети Володарів. За одну мить полум'я охопило меблі й бібліотечні стелажі, сховище рідкісних рукописів – і весь будинок Академії Влади загорівся, наче сухий хмиз, а похмурий натовп дивився, як палають усередині владолюбці, й барабани повстанців били люто, й їхній гуркіт важкою луною котився по горах, висічених червоною загравою.

Посеред натовпу повстанців, що оточував згарище, можна було побачити нових, ще нікому не відомих кандидатів у Володарі, очі яких світилися відблисками пожежі, стаючи жовтим, схожими на очі гієн.

Юрій Щербак – письменник, дипломат, Надзвичайний і Повноважний посол, екс-посол України в Державі Ізраїль, професор, голова комітету з Національної премії ім. Тараса Шевченка.

ПОЕЗІЇ

Поет, літературознавець, етнограф. Народився в 1958 році в Москві. У дитинстві мешкав якийсь час на Полтавщині. В Ізраїлі – з 1990 року. Вийшли 7 збірок його поезій на їдиші і одна на івриті. У авторському перекладі на українську вішла книга «Верлібри», а також окремі вірши у перекладах Петра Рихла та Юрка Прохаська. Автор літературознавчої монографії «Вірю, що я не пасинок. Українські літератори єврейського походження». Мешкає в селищі Кфар-Ельдад біля Вифлеєму.

ТУТ БУЛИ

Світло таке сильне в цій країні,
Особливо у місяці Елул¹,
Що необхідно мати темні окуляри.
Інакше втратиш шлях.
І все-таки хочеться подивитися
На те світло яким воно є.
І хай буде що буде.
Це дурниця, хвороба легковажності,
З нею можна впоратися
І дивитися на цю країну
Через темні окуляри.

Тель-Авів – Латрун, 2015

ГРАШКИ

Ми зробили ляльок.
Ми збудували лялькові будинки.
Ми жили у цих будинках
У тілах цих ляльок.

Ми писали музику для ляльок
І ми музичили для них.
Це було весело, але пристойно.

Тепер ми вже віджили своє.
Тепер використані тіла лежать
На акуратних цвінтарях,
А ми пішли.

Зальцбург, 2016

Ми живемо ніде.
Ми крокуємо в безкінечних небесах.
Землі немає
І, ймовірно, вже ніколи не буде.
Зірки, які байдуже майорять
Зверху і знизу,
Спробуй взнай, чи є вони
Або ж лише здаються.

І все ж ми крокуємо.

Тель-Авів, 2016

*Я знаю: ніжне тіло людське ще затріпоче
У мішанині бруду й крові.
Ошер Шварцман²*

Тут залишилося забагато червоного,
Щоб могло бути спокійно,
І забагато синього,
Щоб повзти без гвинтівки у руці
По цій землі,
Яка на думку багатьох є жовтою,
Мов курча, що ледве вийшло з яйця,
І воно ще не знає толком,
Куди йому йти.

Київ, 2016

1 Приблизно друга половина серпня – перша половина вересня.

2 Переклад Павла Тичини.

Кінець кіслева³ - це час різати гусей,
Бо вони нагуляли жиру до зими.
Сніг скрипить під ногами різника,
І гуси підіймають крик до піднебіння,
А я відчуваю себе винуватим,
Бо я люблю деруни
З гусиними шкварками.

Москва, 2017

МІСЦЕ ПІД СОНЦЕМ

Тут були: Ісус Навин і Девора,
І цар Соломон, і цар Ахав син Омрі,
І ще безліч персонажів
Зі святої Книги книг,
Які є фундаментом моєї єврейської гордісті,
Моєї єврейської гідності та моєї єврейської
свідомості,
Які є приводом, щоб побудувати мій дім саме
тут.

Я шукав докази того,
Що вони були тут насправді.
І я їх знайшов
Після важкої довгої праці.
Я бережу як зіницю ока ці докази,
Ці аутентичні сліди моїх героїв –
У ім'я єврейської гордісті,
Із-за великої поваги
І для ваговитого приводу.
Але я не можу знайти місця,
Де мені побудувати мій дім,
Бо вони були тут
Всюди.

Тель-Хацор, 2017

НОВЕ ТВОРІННЯ

Море невикористаного піску,
Що залишився з днів Творіння,
Є у Негеві.
Це добрий матеріал
Для нового творіння.
Це добра сировина без краплі вологи.
Ми вже перетворили купи пилуки
На квітучі фрагменти майбутнього.
Вони стирчать тут і там як острови,
А навколо бушує сіре море пилу.

Міцпе-Рамон, 2018

3 Приблизно друга половина листопада – перша половина грудня.

ЄВРОПЕЙСЬКЕ

*Йде собі єврей у єврейській державі...
Урі-Цві Грінберг*

Хрест понад Мар-Еліасом⁴
Сяє як у християнських країнах на Різдво.
А Хомат-Шмуель⁵ виглядає
Як карелі або як гірлянди ліхтариків,
Що тихо іскряться в різдвяну ніч
Жовтим і синім і червоним.
Здається в темряві,
Що оливи та кипариси -
Це святкова декорація,
Частина вертепу.
І на мить навіть не віриться,
Що Вифлеєм близько,
Що ця країна є оригіналом,
Що одна з зірок, які світять зараз
У небі понад цим хрестом,
Є та сама вифлеємська зірка.

Єрусалим, 2017

Я

Я не пробачу тремтіння рабів.
Перетворення покірної ненависті мені прикри.
Навіть на Йом-Кіпур я не пробачу⁶.
Особливо, коли пробачення не просять.

На землях нових, які досі ще не засаджені,
не заселені,
Я зведу тут і там башти,
Щоб тримати небеса, якщо вони впадуть.

А якщо небеса ті зроблено з кришталю,
Хай розіб'ється кришталь об гострі шпилі,
І хай осколки впадуть на землю
Близкучими холодними зорепадами.

Ці не заселені, не засажені землі,
Засипані осколками кришталю,
Ця пустеля мертва і колюча
Німо розстилається кругом,
А неба нема.
Які там небеса? Вони вже впали.

Незавершене холодне мертве створіння
світу.

4 Православний монастир в Єрусалимі.

5 Єрусалимський квартал.

6 По звичаю, перед Судним Днем треба просити вибачення і прощати.

Життя немає і не може бути.
Я встану на цю землю, на самі осколки
Босими п'ятами, і хай капає моя кров
На цю землю і хай вона її оживить.
Оживляти мертве бо це добре діло.

Не треба тремтіти. Тремтять лише раби.

Кфар-Ельдад, 2018

ЩИРО

Мені подобається процес будовання Батьківщини,
Це святкове відчуття,
Що супроводжує кожен маленький успіх,
Ця постійна висхідна пісня:
Повернення, дерево, дім, дитя, селище...
Батьківщино,
Я люблю тебе.
Ти мій єдиний дім.
І інший мені не потрібен.
Я хочу будувати тебе вічно.

Єрусалим, 2017

О ТАКА МОЛИТВА

А ми п'єм да п'єм, да ми гуляєм,
Ун мір трінкен яін азой ві маім,
Ун мір зогн але цузамен лехаім,
Ве-ато тішма мін го-шомаім ⁷.
З хасидської пісні

Ми всі звертаємося до Бога,
Пани, холопи та жида,
Бо Він це я, бо Він це ти,
Бо Він - Ілля, бо Він - Ельогу.

І кривди наші застарілі
Лікує Він, бо Він – любов.
Ми всі щасливі аль-пі-ров⁸,
Хоч відчуваємо біль в тілі.

Ва-йоймер⁹ Мандельштам, як звісно:
«Дано мнє тело. Чорт із ним,
Таким красивим і дурним!
Хіба ж воно мені корисно?»

Отак усі – питають Бога
І кажуть сами що і як,
Бо кожний має власний смак,

⁷ А ми п'ємо вино як воду і ми всі разом кажемо
«Будьмо!», а Ти почуй з небес.

⁸ Здебільше.

⁹ І сказав.

Хоч він Ілля, хоч він Ельогу.

Харків, лютий 2018

БРЕЙШІС¹⁰

Великий натовп хмарочосів
Стоїть мов велетенський ліс
На тлі беззоряного неба,
І тільки іскорки вікон
На кшталт ліхтариків різдвяних
Як на ялинах майорять.
А де цій натовп, невідомо,
Однак ж він, ймовірно, є,
Бо як інакше зрозуміти
Слова первинні «вайгі ойр»¹¹?
Сказав – і вмить - вогні у вікнах.

Харків, 5778

РОБОТА СЕРЦЯ

Прийшов сьогодні в синагогу
І бачу: є на майрев¹² міньен¹³
Без мене навіть. А нехай!

Я помолився без кавони¹⁴,
Автоматично, якомсь сухо,
Байдуже майже, бе-аль-пе¹⁵.
Ні, поважаю я закони,
Але...

Бо так приємно зайн ін центер¹⁶
Для чогось бути необхідним,
Важливим, навіть аф а цайт¹⁷,
Хоч би ін міньен зайн дер центер¹⁸.
Але...

І о така душі тортура
Терзає мене. Намагаюсь
Триматись із останніх сил.
Перемогти - дос із майн номен¹⁹,

¹⁰ Єврейське ім'я книги Буття.

¹¹ І сталося світло.

¹² Вечірня молитва.

¹³ Молитовний кворум з найменше 10 єврейських чоловіків.

¹⁴ Намір, тут – зосередженість.

¹⁵ Напам'ять.

¹⁶ Бути у центрі.

¹⁷ На якійсь час.

¹⁸ У міньені буди десятим.

¹⁹ Це моє ім'я.

В'ЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ – ЗЕКІВСЬКИЙ ГЕНЕРАЛ

(з книги «Українські силуети»)

На волі я не знав Чорновола. З українських дисидентів чув про Івана Дзюбу, Мороза, Світличного, але слава про Чорновола не дійшла до моїх вух. Уперше це прізвище я побачив не на сторінці «Известий» (у рубриці «З залі суду») чи машинописній сторінці «Хроніки поточних подій», а в незвичному місці: на задній стінці шухлядки для ниток, уставленої в стіл під моєю кравецькою машиною.

Навесні 1975 року шили ми мордовські з білим пальцем рукавички на спрацьованих кравецьких машинах Подольського заводу. Кожна з них, ветеранок цеху, нараховувала двадцять – двадцять п'ять років безперервної таборової служби! Пропрацювавши перші два тижні, я намислив пильно простудіювати своє робоче місце, витягнув з гнізда шухлядку для ниток і несподівано на задній стінці натрапив на колонку підписів попередніх посідачів «робочої точки» (користуюся жаргоном таборових наглядачів). Першим у стовпчику, пам'ятаю, стояло прізвище Юлія Данієля; за ним підписався Валерій Ронкін (старший науковий співробітник з Ленінграду, підсудний на процесі ленінградських соціал-демократів); далі стояв підпис Юрія Галанскова, поета й героя знаменитого процесу; потім розчерк – «Ілля Глезер», це біолог, доктор наук, сіоніст, за ним «Дмитро Квецько» і, нарешті, «В'ячеслав Чорновіл». З Квецьком, учителем з Івано-Франківщини, творцем нелегального «Українського національного фронту», я встиг познайомитися – він тоді відбував дев'ятий рік із свого двадцятилітнього строку в нашій зоні і працював у сусідньому ряду, навскіс від мене. Але хто такий Чорновіл? При перевірках людини з таким прізвищем у нас не викликали.

Суспільне значення особи, означеної цим прізвищем, я почав усвідомлювати щойно по двох тижнях, коли несподівано і «нерезимно» до мене на побачення пустили стару матір.

На цьому місці рукопису дозволю маленький відступ про свої особисті справи. У справі ч.15 ЛенКГБ за 1974 рік було троє обвинувачених, при тому перші за порядком (по-зеківськи – «паровози») наслідком складних і болісних для них комбінацій гебістів опинилися в Парижі, зате «вагон», себто я, помчав до мордовської зони ч.17а. Навіть з погляду начальства виявлявся в справі якийсь непорядок, і тому знайомі не дивувалися, коли невдовзі після етапування мене в Мордовію мою матір і дружину викликали до приймальні ЛенКГБ і запропонували взаємну угоду: я повинен був подати прохання про помилування (з визнанням, природно, своєї огидної провини), а за це каяття мене випустять у 1976 році, тобто фактично після третини визначеного судом строку.

Мати шалено втішилася і миттю подалася в Мордовію – агітувати сина на каяття. Я ледве не пішов з побачення, наглядачі силоміць тримали за руки. Поступово мати заспокоїлася і почала переконувати «живими прикладами», які хороші люди мої начальники й як я помиляюся в моєму негативному до них ставленні.

– Виходжу з потягу – ну, як зі станції до тебе дістатися, я ж нікого й нічого тут не знаю. Раптом авто, а в ньому офіцер – таке

щастя! Сам відкрив дверцята: «Вам куди, мамашо?» – «До сімнадцятого табору». – «Сідайте, нам по дорозі». І повіз аж до воріт. Така скромна людина, нічого мені про себе не сказав, а тут я дізнався, що він твій начальник...

Коли я переповів байку про «люб'язного Зіненка» Володі Кузюкину, той помітно більше почав шанувати мою «зелену» персону.

– О Михайле, та ти в нас великий чоловік, – осміхнувся він, захихотав. – Такою честю, щоб відвідувача на казенному бобику до зони довести, цей гер Зіненко тільки матір Чорновола обдарував. Ти в нього до однієї ранги з Славком належиш!

– Та до чого танці-вихиляси?

– Славко ж вважав, що його старенька в дорозі ні з ким не говорила. Зіненко кола випишував навколо матері, аби лише «контактів» не допустити. Точно так і на вокзалі зустрів, і до зони довів, хряк. Славко в них під числом першим стоїть на всю Мордовію!

Анекдоти з життя сімнадцятого табору, пов'язані з перебуванням на зоні В'ячеслава Чорновола, стали з того дня коронною салатою в розповідях Кузюкина. Шкода, я їх не записував. Ось пара сюжетів, випадково збережених у пам'яті:

– Славко вигадував щодня, як довести Зіненка до припадку. Домовилися одного разу з Петровим, той теж мастак до вигадок і за задумом Чорновола Петров подав заяву на ім'я начальника табору: бажаю, мовляв, стати на шлях поправи і прошу прийняти мене в секцію внутрішнього порядку: так, замість колишньої вохри, тепер називають таборову внутрішню поліцію з зеків. Капо? Хай буде капо. Отож прошу прийняти мене в капо... Зіненкові наче б крізь товщ у зад укол усадили: тобто як, у його сучу команду, з якою він подеколи відпочиває душею, увести людину від Славка! Розуміється, пише: «Відмовити». Отут у мене в слюсарці Славко з Петровим уклали нову заяву, на ім'я прокурора; ми помирили з реготу... Таборова адміністрація, мовляв, заважає громадянину Петрову стати на тверду путь виправлення, відмовляє особливо небезпечному державному злочинцеві в пристрасному бажанні перекуватися на активіста таборової поліції! Де ж допомога людині, яка зробила хибний крок через несвідомість, а тепер палає бажанням спокутувати свою страшну провину перед батьківщиною й усім прогресивним людством? Треба було бачити Зіненка, коли прокурор передав йому таку писульку: «Ви мене не обдурите, громадянине Петров! Чому раптом забажали

в актив? Що вам робити серед тих, хто став на шлях виправлення? Ви хіба воєнний злочинець? Ви що, з есесів? Ви ж звичайний антирадянець!» – І хвить обох, Чорновола й Петрова, збув з колонії того ж місяця! Петрова кинули на Пермь, а Чорновола відпровадили на трійку, до майора Александрова, це недалеко від нас, на станції Барашево.

...Була в Кузюкина й інша версія «звитяг» Чорновола, після яких він все-таки розлучився з «карним» 17а.

– Якось при перекурі Чорновіл оголошує: нам з Зіненком на одній зоні не жити. Або він тут служить, або я тут сиджу – одне з двох. Подав заяву про перехід до іншої зони. Ну, хто ж буде ВДОВОЛЬНЯТИ такі скарги! Славко оголошує голодівку протесту. Відголодував три доби – його, за наказом МВД, мусять ізолювати. А куди? Карцера в нас немає, ПКТ немає. Переводять до карцера 19 зони. Тільки-но завели в ШІЗО, Славко просить паперу і тиче їм заяву: дякую начальницькому складові за задоволення мого прохання, за звільнення від спільного перебування з провокатором Зіненком і голодівку негайно припиняю. Його першим-таки етапом спрямовують до нашої зони. Щойно переступив поріг варти, пише нову заяву: тому що моє прохання про роз'єднання з провокатором Зіненком не задоволене, оголошую повторно голодівку протесту. Його знову тримають три дні на зоні – і назад до карцера; він припинив голодівку – і наново... Таки догриз їх, ледве чи не вісім разів туди й назад циркулював. Перевели на «трійку».

...Це, звичайно, таборові легенди, що наросли навколо імені Чорновола, як наростають перлини навколо твердої основи, але ж і легенди характеризують масштаб особистості. Коли рік пізніше ми сиділи з Чорноволом в одній карцерній камері, я запитав його, чи правду оповідав Кузюкин про його сутички з Зіненком.

– Не зовсім так, – він покрутив головою, але як було насправді, не став розповідати при «підслухувачці» (ми обидва знали, що камера устаткована «оперативними блошицями»). Потім докинув: – Коли мені зліпили вирок, я вигадав подати заяву, що на випадок етапування за межі України буду в зоні розмовляти з адміністрацією виключно по-українському. Це офіційна мова в Радянському Союзі, і я за законом не зобов'язаний розуміти й говорити іншою державною мовою. Надія була – раптом таким робом зачеплюся за Україну, не хотів своїх залишати. Але мене

етапували на 17а, і перше, що я почув на варті – ласкавий баритон Зіненка: «Здоровенькі були, В'ячеславе Максимовичу». Я потім погодився говорити з кожним начальством хай і по-російському, хай і мордовську вивчити, аби лише цю тушу не бачити...

Уперше я познайомився з Чорноволом на етапі з Саранського слідчого ізолятора ГБ в нашу зону в лютому 1977 року. Багатим на події виявився той етап у моїй таборівій біографії. У Саранську пощастило переграти кагебістів, переконати слідство, що рукопис моїх таборових нотаток «Місце і час» ніби знищений у печі котельної (а він саме на той час поплав за «паркан»). Як подяку за «щиросердечне визнання» й «одверті свідчення на дізнанні» я зміг вибити в ГБ дозвіл на побачення з дружиною і пишну позачергову передачу, яку віз у зону – частувати товаришів. При пересадці на потьминське відгалуження, що вело в глибину десятків мордовських таборів, попрощався з другом, Азатом Аршакяном, – він відходив на звільнення. На перегоні Потьма-Барашево вперше зумів (через внутрішню переборку вагонзака) познайомитися з Аліком Мурженком, героєм єврейської «літакової справи» 1970 року, і від нього почув про «покіс 1977 року» у Москві й на Україні (арешти керівників гельсінкських груп – Орлова, Гінзбург, Руденка, Тихого). На наступному відтинку дороги – від Барашево до таборової столиці Явасу зумів побачити й попрощатися з Юрою Федоровим, ще одним «самольотчиком» 1970 року (обидва вони, Мурженко і Федоров, а також Е.Кузнєцов, сиділи на «спецу», тобто в таборі особливого, а не суворого режиму, як у мене). Нарешті, в Явасі нас, групу етапників на 19-у зону, вивантажили з «столипіна», і тут ми стали дожидатися «воронка» – етапного «автозака» для останнього стрибка в зону.

На платформі простояли досить довго. І «воронка» поруч, а завантаження все затримувалося: когось «менти» чекали. Та ось гримнув гальмами черговий ешелюон, дивимосся – звідти ведуть до нас двох зеків, високого й низького. Низького ми знали добре: це слюсар з нашого цеху Артем Юскевич, гострий на язик українець з Талліну (він сів на п'ять років як член «демократичного руху Естонії»). Забіякуватий Артем хвацько перебирав ногами поруч з сухорлявим світловусим зekom, схожим на молодого Некрасова, одягненим у виношену й запряну до попелястости роботу. Артем щось пояснював йому, розмаху-

ючи темно-брунастими від тютюну пальцями, здається, оповідав про нас, етапників на дев'ятнадцятий... Я подумав так тому, що коли обох підвели до нашої чвірки, незнайомий зек не заходився представляти себе й дізнаватися, хто ми, а рвучко, як зенітний кулемет, вистріляв усю останню дисидентську й таборову інформацію.

– ...заарештовані, Орлов, Гінзбург...

– Уже чули...

Годі збагнути, скільки встиг повідомити за ті хвилини, що відокремлювали його прихід від завантаження нашого товариства у «воронку».

– Та хто ви такий? – перериваю інформаційну сальву природним питанням.

– Ах, так... Я – Чорновіл.

Тут уже я почав трясти його руку...

Виявилося, що недавно Чорновіл став на статус політзека, і майор Александров «виписав» йому за це шість місяців ПКТ. Таборова тюрма, як і ШІЗО, містилася тоді на дев'ятнадцятій зоні, туди його й етапували цього дня, в одному «автозаку» з нами.

Стати на статус – означало наступне: повнотою відмовитися від виходу на підневільну працю, від шиккування на «перевірку» й до їдальні, від відвідування політнавчання й ношення нашивок – словом, від усього «режиму», опрацьованого в МВД для таборів і тюрем. Цього й доконав Чорновіл: тотально повстав проти «режиму»!

Життя в ПКТ невеселе: замість барака, зека переводять у камеру, іноді в «одиначку»; замість туалету – параша в камері; пайка переполовинюється, «ларьок», тобто купівля додаткових продуктів у крамниці зони, зменшується втриє; листування – вчетверо (один лист на два місяці, замість звичайно двох листів на місяць). Навіть обвиклі мордовські зеки нудьгують, коли їх скеровують до ПКТ. Але Чорновіл їхав тоді до нас на зону, як Наташа Ростова додому після зустрічі на балю з князем Андрієм: він випромінював енергію, він був куди жвавіший і бадьоріший від нас, що переміщалися з ситого саранського сидіння до звичайної зони під відкритим небом. Посадили його в автозак, як належить особливо небезпечному, до «склянки», але й звідти він продовжував сипати для нашого товариства «останні новини» через металеву стіну.

– На дев'ятнадцятому Осіпова зустрінете, передайте від мене привіт...

– Чому на дев'ятнадцятому? Адже він у вас, на «трійці».

(Владімір Осіпов, лідер російських націоналістів, поборник «єдиної і неделімої» Росії, приблизно вісім місяців тому був переправлений з дев'ятнадцятої зони на «трійку», ближче до Чорновола).

– Був він на «трійці»! – прострумував з боксика задоволений голос. – Сподівалися гебісти, що Чорновіл з Осіповим погризуться, а гебня буде кейфувати. Ну, а ми вирішили відкласти наші розходження до повної перемоги над більшовизмом. Кожну акцію влаштували спільно! Так, Михайле, ми з Осіповим проголодували у серпні, коли вас з Паруйром позбавили побачення...

(Побачення нас з Паруйром позбавили за викриття Кузюкіна, хоча, Бог свідок, я Владімірові Івановичу вірив майже до кінця. Але гебісти, як завжди, за спиною молодого Айрікяна упізнали керівну єврейську руку. Потім вони вже створили мені на зоні репутацію «грози шпигунів», цілковито мною не заслужену).

– ...Вони довго витримували нас укупі, але коли Володя проголодував 12 січня, в день українського політв'язня, андроповська «терпілка» луснула, й Осіпова перекинули назад на дев'ятнадцятий.

– Осіпов голодував на підтримку українських вимог? – здивувався мій сусіда з «автозаку» Сергій Солдатов.

– Та ні! – сміється В'ячеслав у «склянці». – Не так далеко! Він вимагав звільнення українців-політв'язнів, протестував взагалі проти переслідування людей, які відкидають насильницькі дії... Хлопці, я намислив тепер, у ПКТ, влаштувати серію голодівок на підтримку статусу політзека. На оборону кожного пункту статусу проведу по одній голодівці з поданням докладної заяви, що роз'яснює конечність і правне виправдання кожного параграфу. Голодівки буду тримати, якщо посадять з ПКТ в ШІЗО: однаково тією паєчкою на 300 грамів голоду не замориш, так нехай же хоч пройде день з користю. Як вважаєте?

Потім з «боксика» посипалися для нас адреси й інші координати засланих й активістів дисидентського руху – всіх, з ким можна листуватися. Це запам'яталося, бо саме від В'ячеслава я дістав тоді адресу Стефанії Шабатури, при тому він пам'ятав напам'ять не тільки адресу, а й навіть поштовий індекс її заслання: «З індексом певніше дійде».

Колишній капітан-лейтенант Лисенко закохано слухав Чорновола й закохано поблискував очима. Так їхати в «тюрму в квадраті» – кадровий моряк Лисенко умів ціну-

вати природну, як світло й вогонь, мужність!

Та ось ми добилися до варти зони, нас відокремили від Чорновола (його повели через промислову зону в ПКТ, а нас запустили до штабу на обшук), і відразу після обшуку Віталій підійшов до мене й сказав:

– Яка людина, га! Українець! А ти говорив, що нам бракує політично розвинених голів.

– Бобі Пенсон чудово знає Славка, – відповідаю я. – Вони спільно «Хроніку трійки» зробили. Він визначив так: Чорновіл на голову вищий від усіх тутешніх українців.

– Та нам й одного такого вистачить...

Десь за тиждень після прибуття на зону новий друг Владімір Ніколаєвич Осіпов попередив мене, що на зонах суворого режиму в Мордовії запланована серйозна акція: сто денний страйк з вимогою ввести в дію на політзонах статус політзека СРСР.

– А чому Чорновіл усіх не дочекався? Він уже стоїть на статусі.

– І неправильно зробив, – серйозно відповів Осіпов. – Зірвався в ПКТ перед призначеним строком. Але тепер його треба підтримувати. Ви згодні взяти участь?

Значить, при джерелах акції стоїть Чорновіл... Але з властивою йому гарячковістю він вискочив з лави зеків уперед, і його заступають у цій справі Осіпов і Солдатов...

– На яку дату призначений початок акції? Осіпов уперто мовчить.

– Це не порожня цікавість, – пояснюю. – У мене є в зоні своє завдання і своя робота. Пишу книжку про зону. Мушу зважити, чи встигну прочистити свої справи до початку акції, тоді й дам відповідь.

Осіпов замислюється, щось обчислюючи сам собі. Дата початку акції – завжди таємниця зеків, яку дуже хочеться вивідати начальству. У чому сенс такої таємничості – не знаю, мені здавалося, що це якась обопільна гра, яка вносить різноманітність у монотонне життя каторжників й адміністрації. Нарешті, зважившись, Владімір Ніколаєвич вимовляє:

– Гадаю, що місяця через півтора... – а точну дату так таки й не назвав!

– Тоді устигну. Згоден. Є дві умови, додаткові...

– Так?..

– Перша: крім вас і Сергія Солдатова, ніхто, навіть найвірніші люди, не повинні знати, що я беру участь у цьому ділі. За нинішніх моїх справ мені шкодить перше-ліпше, понад звичайне, зацікавлення КГБ моєю особою.

Він кивнув: згода.

– Друга умова: за мою участь у вашій ак-

ції я одержу від вас, Владімір Ніколаєвич, інтерв'ю про ваше життя для моєї книжки.

– Домовилися.

Так почалася для мене статусова акція.

Гебісти щось прочували й намагалися промацати наші пляни. «Побутовик-політик» Федір Сенчук, таборовий перукар з педерастів, «по-дружньому» розповів:

– Учора до мене приводили стригти Чорновола. Дуже хлопець побивається: я, каже, на статусі стою, а товариші мене не підтримують. Що ж ви покинули його самого?

Зрештою, ледве чи Федір діяв на доручення КГБ, надто виразно, в нього розпутна фізіономія... Радше працював на опера МВД.

21 квітня 1977 року ми вперше не пішли ні на шиккування, ні на працю, зірвали нашивки й оголосили на сто днів повний саботаж усіх таборових вимог, – на честь наближення Белградської наради 35 держав Європи й Північної Америки.

Найважчий тиждень у моєму таборовому житті почався після переходу на статус. До карцеру щодня одного за одним відводили друзів: Ушакова, Шакірова, Солдатова, Равінша, нарешті, відвели хлопчачка Мишу Карпенка, а мене все ще не чіпали. Пам'ятаю, ходив туди й сюди по розкислій від дощів землі, втискаючи в неї важкі кирзові чоботи: «Невже не заберуть! Усього від них можна чекати. А що тоді подумують товариші?» Але 28 квітня викликали до штабу – слава Тобі, Господи! – і прочитали постанову – на 11 діб до карцеру. Виявилося, затримка пояснювалася потребою перед карцером вліпити мені додаткову кару – зняти «пільгове утримання», подароване мені Зіненком під час «стусівської голодівки». Прощай, моя пайка до фонду репресованого зека!

Уводять нарешті в карцерну камеру, а там повітря наелектризоване нервовим струмом. Усі камери, скільки є, заповнені зеками, а коридором туди-сюди, як шимпанзе у вольєрі, метушиться «хазяїн» зони, майор Пікулін. Сергій Солдатов обнімає на порозі й викладає новини карцеру:

– Кожного дня начальство з'являється, усе з умовляннями. З ними розмовляє Славко. Ну, я тобі скажу, це язичок! – і задоволено усміхається.

Саме в цю мить до камери підскакує Пікулін:

– Пощо ви, Хейфец, стали на статус? Вам цілковито бракує самостійності в поступованні, самолюбства. Усе робите так, як велить вам зеківський генерал – Чорновіл!

Так я почув слово, винесене мною в наголовок цього нарису. Невдовзі, однак, майор перестав появлятися в карцері. Якось він наказав зняти нижню білизну з Германа Ушакова, якого тягли на черговий хід до карцеру: щоб у самій роботі вночі було холодніше, тоді Солдатов на знак протесту роздягнувся до пояса, оголосивши «холодовку». Я передав Пікуліну з рук до рук заяву (він брав їх, всупереч режимові: все ще сподівався, що подадуть заяву про відмову від статусу або попросять помилування) – попросив майора роздягнути мене голим завтра, на день більшовицької преси, моє, сказати б, професійне свято відзначити. Пікулін заверещав: «Я передам вашу заяву прокуророві, щоб заклав кримінальну справу!» – але з барака вилетів корком від шампанського. Потім появлявся у нас лише в надзвичайних випадках. Ходити «по агітацію» тепер посилали замполіта.

Веселий був за перших статусних днів наш карцер. Звичайно, найважче в карцерах не холод і голод, а самотність і мовчанка: розмови між камерами заборонені, і як будеш перегукуватися з сусідами, ризикуєш по закінченні карцерного строку позбутися «ларька» чи навіть одержати новий карцерний строк. Ну, а тоді ми свідомо заплянували для себе на сто днів наперед жити без «ларька» і сидіти сто днів у карцері, а в цій ситуації чим же вони могли нас укусити? Карцер перетворився на статусний клуб, мешканці його перегукувалися вільно, а на кожне зауваження наглядача слідувала стереотипна відповідь: «Начальнику, ми на статусі! Ми поза вашим законом!» Вони блискавично відвалювалися (цікава деталь: зауваження вони пробували робити тільки тоді, коли ми говорили російською мовою. Варто було перейти на англійську, щоб зробити переговори незрозумілими для підслухання наглядачів – вони переставали взагалі чути, ніби в карцері лунають не голоси зеків, а співи птахів чи музика).

Однією з переваг нашого статусного сидіння перед звичайним карцером було багатство інформації. У нормальному карцері зек на два тижні відтятий від усіх джерел інформації, навіть радянського радіо. Але у днях статусного страйку ми могли стежити за всіма газетами, бо кожного дня хтось зі статусників закінчував строк і виходив на переміну. Перше, що він робив, – читав газети в місцевій читалці, і коли його знову заводили до карцеру, іноді за добу чи за дві, – починав черговий строк з огляду газет і журналів.

(Пам'ятаю, Миша Карпенко, якого завели до карцера по сорока хвилини виходу з нього, пояснював нашій команді: «Я встиг лише до їдальні, пообідати, звідти пішов до читалки, а вони мене знову викликають...» – «Ох, Мишо, треба було з читалки починати!») Але попри огляд преси, ми щоденно слухали новини з радіо. Чорновіл, хазяїн камери ПКТ, якій належало мати репродуктор, записував усі новини і тут-таки диктував їх у коридор – усім камерам (коли В'ячеслава також почали тягати по карцерах, до суміжної камери КПП пішов Владімір Осіпов і дуже чітко виконував обов'язки «хазяїна новин»).

Чорновола пробував зупинити наш замполіт, старший лйтенант Кільгішов:

– Заборонено кричати в карцері...

– Громадянин замполіт, я веду політнавчання. Ви самі не повинні допускати, щоб статусники сто днів не мали політнавчання... Я нічого їм не повідомляю, крім московських новин...

Що відповідати? Режим вимагає тиші в карцері, але ж режим вимагає й щоденного політнавчання... Замполіт розпочав конкурентну боротьбу з Чорноволом: почав ходити до карцерного барака й вести з ним спасенні розмови. Улюблена тема його розмов: «В СРСР немає політв'язнів, тому нема й статусу політв'язня». Був з нього колишній учитель, який потрапив в МВД за партійною розкладкою, людина з природи м'яка, незлобива, і йому важко доводилося з зубатими зеками типу Чорновола, коли він намагався доводити їм, що вони – не вони, а кримінальні злочинці. Його головний аргумент: коли немає кодексу для політичних злочинців, а є тільки кримінальний, то відповідно немає й політв'язнів, а тільки кримінальні.

– А в інших країнах, у західних, наприклад, існують політв'язні? – цікавиться Чорновіл.

– Там звісно...

– Але ж окремого політичного кодексу немає й там. Його взагалі в західних державах немає, а статусу політв'язнів дотримуються...

Саме тими днями у «Правде» появилось повідомлення, що консервативний уряд Великобританії злочинно намислив скасувати статус політв'язнів, який діяв у тюрмах Ольстеру, з причини – «нібито ці борці – терористи». Так ми дізналися про існування статусу на Заході.

– Або ми політв'язні, – добиває замполіта Славко, – і тоді визнайте наш статус. Або взагалі ніде немає політв'язнів, і тоді перестаньмо кричати: «Свободу чілійським в'язням!»

– Але ж мусить бути якесь визначення політв'язня, – нарешті зауважує замполіт. – Інакше кожен злодій оголосить, що він політик, тому що по-своєму бореться проти суспільства!

– Таке визначення вже є, і знаєте, хто його дав? У книжці одного англійського комуніста, вона є в бібліотеці, цитується визначення, яке дала Анджела Девіс... Ви пам'ятаєте, хто така Анджела Девіс?

– Ви, Чорноволе, й самі розумієте, що я пам'ятаю, – замполіт починає гніватися.

– Вибачте, я хотів запитати інше: вона для вас авторитет?

– Так.

– Так от, Анджела Девіс дала визначення політв'язня: особа, що вчинила правопорушення законів даної держави заради не особистих, а суспільних інтересів, інтересів усього суспільства або якоїсь його групи. А кожному ж з нас, ну, майже кожному, суд ставив провину не з користолюбних мотивів, а навпаки: інкримінував, що ми власні гроші вкладали в наші «злочинні дії».

Зовсім несподівана реакція замполіта:

– Так, виходить, я вас не переконав, – вражено вимовляє він. – Марно говорив весь час?

І тут я, що слухаю їх розмову при дверях, розумію: для Чорновола це дискусія, але ж для замполіта – завдання!

– Ви говорили зовсім не марно. Я дійсно хотів вислухати позицію вашої сторони: а що як раптом ми в чомусь не маємо рації, бо можемо теж помилятися. Я ще й ще раз перевіряв справедливість наших дій. Але, на жаль, громадянин Кільгішов, ви не переконали мене.

– Але ж, домагаючися статусу, ви хотіли домогтися порушення існуючого радянського закону. А наше завдання – служити закону, а не допомагати його порушувати.

– Ваша правда, ми хочемо змінити закон. І свідомо пішли на його порушення...

– А називаєте себе правооборонцями!

Молодець замполіт, ловко відбиває!

–...але ви нам не лишили іншої можливості, крім порушення закону явочним порядком. Ми спочатку відіслали проект статусу Верховній Раді й не одержали жадної відповіді щодо суті справи. Тільки тоді ми вирішили порушити законодавство...

– Ну, за дії Верховної Ради я відповідати не можу, – і замполіт відходить.

...Того вечора В'ячеслав був у чудовому настрої і почав співати, а за ним розспівався весь карцерно-тюремний барак. Аж до зони долітали співи з ШІЗО! Сольо вів чудовий спі-

вак – Паруйр Айрікян. Чорновіл співав пісні й читав вірші Галича; він їх знав напам'ять, особливо любив про декабристів, здається, дещо поправ- ляючи автора: ...хочеш вийти на площадь? сможеш вийти на площадь? должен вийти на площадь в тот назначенный час...

Наступного ранку до нас прийшов новий «головнопереконувач» – начальник загону ляйтенант Хлевін.

– Яка радянська влада гуманна, – звернувся він до карцерників. – Ви в карцері пісні співаєте, а адміністрація нічого більше, крім карцеру, не може вам зробити.

Сергій Солдатов засміявся:

– Громадянин ляйтенант, не турбуйтеся, ніби ваш карцер – щось на подобу банкету в клубі. Це не карцер у вас слабкий – це ми для вас сильні.

– Громадянин ляйтенант, громадянин ляйтенант, – несподівано покликав його Чорновіл.

– Що таке? – о, як неохоче подався до його камери начальник.

– Ви вчорашню «Правду» читали?

– Читав.

– Там є нотатка...

І В'ячеслав уголос прочитав нотатку з «Правди» (цю газету давали навіть у тюрму). Виявляється, в США вчинено нову антирадянську провокацію, а саме: побудовано діючий модель таборового карцера, куди охочих випробувати становище радянських зеків зачиняють на 14 годин, без ліжка, на хліб і воду і т.д., а потім читають їм лекцію про радянську пенітенціарну систему.

Мені думалося тоді, що автор, радянський журналіст, певно вірив, що пише про наклепницьку вигадку «ворогів». Сучасній людині, навіть радянському журналістові, трудно уявити, що десь там не в переносному розумінні, а дослівно тримають людей на самому хлібі й воді, що вони два тижні сплять на дошках, а під голови кладуть взуття, що до туалети водять раз на добу, що для «малої нужди» стоїть тут-таки в кімнаті, де живеш, іржавий смердючий бак, яким користуєшся на виду в співкамерників, що вікна загороджені не тільки ґратами, а й металічними намордниками – «жалюзі», через які небо видно дрібним горошком, а землі взагалі не побачиш...

Саме це й описував кореспондент «Правды», припускаючи, що точний опис «американської вигадки» спроможен без коментарів викрити заокеанських брехунів. І я цілковито припускаю, що такий прийом «об'єктив-

ного опису» карцерного моделю виявився дійовим для звичайної читацької публіки, мовляв, такого не може бути, бо такого не може бути в цивілізованій країні! Але тут, у реальному радянському карцері, де все, описане в «Правде», вважалось природним і було наслідком усіх наказів і розпоряджень (та ще й слабою карою! – он як Хлевін нарікав) – тут ляйтенант розгубився. Помовчав, а потім заверещав (теж-бо розумів, що і його підслухує оперативник):

– Мабуть, кореспондент щось переочив... Це не так, як у нас.

– Н-і-і, громадянин начальник, це точно, як у нас! – сипонув Славко. – І не взагалі модель радянського карцера, а модель саме оцього нашого, що на дев'ятнадцятій зоні, тут, де ми з вами розмовляємо. А знаєте чому? Тому що всі розміри й умови подав їм Могилевер. Ми з ним того разу спільно в ПКТ сиділи, і він обміряв кожну камеру, кожне вікно, бо в нього була ідея: збудувати в Ізраїлі копію мордовського ШІЗО, щоб там усі знали, в яких умовах нас тут тримають... Ну, а вийшло, не в Ізраїлі, а в Америці! (Могилевер – один із сіоністських «комітетників», засуджених на тзв. другому ленінградському процесі 1971 року. На час статусно! акції він уже відбув строк і виїхав до Ізраїлю.)

Хлевін не витримав і похитав геть з тюремного барака, під схвальний регіт непогамованого Бабура Шакірова, що сидів у найближчій до виходу камері.

Чорновіл упевнено диригував статусною акцією. Кожного «голодного» ранку (через добу) він оголошував усьому баракові, який пункт статусу буде темою чергової заяви на ім'я прокурора і на знак чого ми всі сьогодні тримаємо чергову голодівку протесту. Ми просили у чергового листки паперу, і починалося укладання заяв. Потім кожен читав свою вголос усьому баракові – це скидалося на змагання поетів за середньовіччя, – віддавали їх наглядачеві і залягали в дрейф: у дні голодівки корисно найменше рухатися, краще перележати її на підлозі.

Якщо пам'ять не зраджує, я відбув дванадцять таких передбелградських голодівок (не враховуючи особливої, тривалу голодівку на чотири доби, якою ми урочисто зустріли відкриття Белградської наради); але в Чорновола їх мусить нараховуватися далеко більше: бо ж серію В'ячеслав розпочав значно раніше від усієї решти.

Як я оцінюю його в ролі керівника статусової акції?

Я пишу не життя святого В'ячеслава для Четві-Мінеїв, а силуету реального діяча і тому буду чесно оповідати про його хиби (на мій, розуміється, погляд) – хиби, мабуть, не так особисті, як національні. Це – та сама властивість, що й у Стуса: нерозважлива, самовіддана до самогубства, необрахована сміливість. Я називав її «Тарасовим комплексом»: на пам'ять про загибель Тараса Бульби. На мій погляд, усі «передбелградські голодівки» були легковажними, марнуванням зеківського здоров'я – того капіталу, який мав би придатися для майбутньої боротьби з ворогом.

Голодівка має сенс, коли наперед про неї повідомлено за дріт, коли інформація досягла емігрантської й західної преси і, відбившись від радіопересилачів, повертається в радянську імперію у вигляді досить докладного повідомлення. Тоді голодівка – політична зброя, з допомогою якої пробуджується народна свідомість, і вона, як кожна акція суспільного значення, безумовно має політичне значення. Скажімо, повідомлення про початок статусного страйку наперед передали в дисидентський центр (я це знав, бо сам брав участь у передачі інформації по одному з таборових нелегальних каналів), тому й адміністрація злісно пояснювала: «Своєю акцією ви завдали більше шкоди радянській державі, ніж злочинними діями на волі, за які дістали строки». Але передавати на волю інформацію про кожну з передбелградських голодівок протесту було просто неможливо! (Тим більше, що на той час провалився один з каналів зв'язку, що йшов через Паруйра Айрікяна). І протест робився політично безглуздим.

Але особливо мені не подобалися докладні заяви протесту, що їх посилали статусники на адресу керівництва ГУЛагу. Пощо розтлумачувати ворогові, де нам боляче, пощо показувати, та ще в письмовій формі, наші слабкі місця? Але всі мої невпевнені спроби пояснити Чорноволові, що перед нами не противник, а смертельний ворог, який тільки радіє, читаючи заяви, виповнені описами наших страждань і мук, – наражались на нерозуміння. Як не писати заяв протесту – пощо голодувати? А як не голодувати, не протестувати «сьогодні й щоденно» – пощо взагалі сидіти на зоні, який сенс у цих роках життя? – така логіка Чорновола.

Тут у читача може виникнути природне питання: як ви, автор, не схвалювали тактичної лінії Чорновола, пощо підтримували її? Пощо голодували й писали заяви на ім'я прокурора?

Не з слабости характеру і не з бажання угнатися за лідером... Просто в мене на зоні була інша мета, не така, як у нього й усіх інших товаришів. Наслідком неймовірного недогляду ЛенУКГБ мені дали пропуск і творче відрядження до цілковито заборонено-таємного пункту СРСР, і я вважав себе там спецкором. Я не повинен був – так мені здавалося – впливати на події в зоні, а, навпаки, спостерігати й вивчати їх у природних обставинах, вдивлятися й досліджувати логіку поведінки тих, чиє існування в зоні мало не випадковий, як у мене, а професійний характер, логіку дисидентів й адміністрації. Я хотів лишатися таким інструментом дослідження, який своїм втручанням не міняє природного перебігу суспільного явища. Чесно признатися, я і в Стусову акцію включився, зовсім ясно розуміючи, що вона скінчиться нічим, але мені як літераторові треба було дістатися в карцер і зсередини спостерігати за перебігом страйку. Тому я слухняно брав участь у всіх акціях, які замислював «мотор мордовських зон» – В'ячеслав Чорновіл.

Але чому ж він, людина беззастережно розумна, чудовий майстер тактичних сутічок, любив залазити в непідготовані акції, в яких «обдирав боки»?

Я думав про це в карцері, і ось деякі мої попередні спостереження стосовно цього сюжету.

За складом душі В'ячеслав, як це називалося до революції, шляхетна людина. Тому, незважаючи на всі палки деклярації, він і воєра свого – радянську владу та її гебню – міг сприймати лише як противників, тобто як людей іншого способу думання, інших переконань. Спостерігаючи його збоку, я в думці порівнював його з Ганді, Неру, Кеніатою, Нкрумою – це саме подібний тип національного ватажка (я порівнюю тут не масштаби обдарувань, а загальне спрямування душ). Йому діяти б у першій-ліпшій колонії Британської Імперії, де юридичні, історичні, політичні і логічні аргументи – усе багатство, яким диспонує Чорновіл, – вислухує, оцінює і з пошаною сприймає противник. Саме таким уявляється Дж. Неру, судячи з його автобіографії. Таким борцям, як Чорновіл, вороги уявляються Лицарями Імперії, а не просто бандитами з погромницьких команд. Забігаючи наперед, пригадайте фразу з його останнього слова на третьому суді, на якому гебісти спекли йому «замах на згвалтування»: «Мені здавалося, – сказав він, – що чотирнадцятьма роками чесного протистояння я заслужив

кваліфікованіший обвинувальний висновок» (цитую з пам'яті, але за точність змісту ручуся). У цій фразі весь В'ячеслав: чесне протистояння владі він сприймає як щось, що заслугує на пошану й визнання противника (ледве не сказав – суперника). Але ж в існуючому світі з ним воює не лицар імперіалізму (такі перевелися на Русі з 1917 року), а нормальні злочинці з кастетами й «пушками» (я прошу пробачення в читача за грубість, але це моє особисте, чисто фізичне враження від людей, які є уособленням радянської влади. І я вживаю цей вислів не в переносному, а в прямому, дослівному розумінні); і, усвідомивши це, розумієш небезпеку і слабкість, політичну вразливість позиції Чорновола. Він же й у перших своїх працях пробував аж Марксом і Леніном діймати їх, за що потім допікав йому в карцері Сергій Солдатов. А все тому, що на розум, на ідеологію покладався... Бувши внутрішньою своєю суттю західньою людиною, європейцем, Чорновіл створений для західніх форм і метод боротьби. Уже тут, в Ізраїлі, я побачив портрет людини, яка зовнішньо схожа на Чорновола (та, певно, і внутрішньо теж) – портрет Леха Валенси, лідера «польського серпня». Що з Валенсою зробили б в СРСР? Ручуся, що він сів би за «замах на згвалтування»...

Цікаво спостерігати: коли в своєму протесті Чорновіл стикається з реальним, а не уявним противником, з радянським хамом і тупаком, він на нього ображається. Розумію, це слово дивно звучить у прикладанні до сороклітнього політика, який відсидів повнотою строки в політтаборах, – але факт: ображається до гістерії. «Видно, матінка дуже пестила в дитинстві!» – сердито зауважив якимось після чергового скандалу В'ячеслава молодомарксист Ушаков.

Усе почалося з того, що після моторошно холодної ночі з 22-го на 23 липня захворіли всі троє «пекатешників»: Чорновіл, Осіпов і Айрікян. З'явився таборовий лікар Сексясєв – у минулому, здається, оперативник, виняткова тварина й невіглас навіть на гулагівські масштаби. Чорновіл зчепився з ним (винен був безумовно лікар) і... відмовився користуватися послугами Сексясєва. Бойкот лікареві! Прийшла дівча-медсестра, але лікувати вона, природно, не могла, і Чорновіл оголосив бойкот усій медчастині дев'ятнадцятої зони. Розрахунок його був такий: що його не можна лікувати у медчастині зони – а що її він бойкотує – і що він дійсно хворий, то в адміністрації не буде іншого виходу, як відпроводи-

ти його до «лікареньки». Він серйозно вірив, що перемаже! Начальству, навпаки, радісно було, що він хворий, а якби помер – було б ще ліпше, а він цього ніяк не міг уявити, йому здавалося, що він просто не досить енергійно вимагає «належного». Конфлікт дійшов кінця щойно за кілька місяців: у жовтні 1977 року Чорновіл проголосив необмежену голодівку, вимагаючи переведення до лікарні (видно, тут мали значення й деякі престижеві міркування, комусь зі статусників він устиг сказати по дорозі до лазні: «Хай гебня не думає, що з українців один лише Мороз здатен на довготривалі голодування»). Вони ж і не думали, їм було наплювати. Зате думали ми (на зоні тоді сто днів уже скінчилися). Що зробити, як вирвати Славка з голодової петлі? На щастя, наближалось 7 листопада, шістдесяті роковини жовтневого перевороту. Ми попередили гебістів про можливу загальну акцію статусників у цей день, якщо Чорновола не заберуть до лікарні: «Хіба може жити спокійно зона, коли поруч помирає товариш!» Зате ми обіцяли 7 листопада перебути мирно, якщо його заберуть на лікування. І дійсно 7 листопада пройшло без ексцесів, а 9-го Чорновола забрали до лікарні.

Другу особливість характеру Чорновола-борця я зауважив пізніше, по закінченні всіх, і передбелградських, і белградських, голодівок. Раптом Чорновіл намислив нову акцію, для себе особисто: почав подавати заяви до конституційної комісії Союзу РСР з поправками й зауваженнями до тексту конституції, яку тоді «обговорювали». Дослівно кожен ранок у ПКТ починався з укладання короткого юридичного есею про «нову» конституцію!

То були найдотепніші вправи правозахисника-законознавця. Наприклад, котрась стаття конституції проголошувала, що вся влада належить народові в особі Рад народних депутатів, а сусідня заявляла, що тільки КПРС є ядро і керівна сила політичної системи СРСР. Як же знайти вихід з такого казусу, питав у заяві Чорновіл, якщо народ обере хоча б одну Раду, в якій комуністи не стануть «ядром» влади? Якій статті конституції належить дати перевагу: тій, де говориться про на-родність влади, чи тій, де говориться про ролі партії?.. І такі заяви подавав він день у день, день у день...

...Ще один відступ від чорноволівського сюжету. В Ізраїлі довелося мені побувати на лекції визначного адвоката (з СРСР), який переконано викладав слухачам, що Консти-

туція СРСР дуже хороша й передова, лише що її погано дотримуються. Тільки тоді я усвідомив те, чого не розумів три роки перед тим, у Мордовії: конституційні заяви В'ячеслава дійсно могли мати серйозне пропагандивне значення, якби прорвалися за дріт! Коли вже юрист (до речі, з України) не відчував юридичної немочі й бездарності цієї конституції, перейнятої наскрізь фальшем й алогічністю, як солітер пронизує поросю, то що в ній можуть розуміти прості смертні...

Але тоді – тоді я сердився на Чорновола. Пощо він витрачає свій час, мозок, здоров'я на вивчення конституції, яку до кінця читали хіба що жильці психолікарень звичайного типу; пощо писати документи

– для таборового архіву, які неминуче сплять за три роки! Бо ж начальство одверто оголосило: до жадних конституційних комісій чи установ його зауваження пересилати не будуть, в'язням заборонено брати участь в обговоренні проекту конституції! Але він однаково писав...

Лише за кілька днів, уже десь під кінець статусних карцерів, мені, здається, стала зрозумілою загадка його «бюрократичного нетримання». В'ячеслав Чорновіл з самої суті його природи – журналіст і публіцист, людина, створена для писання, при тому не світоглядових праць стратегічного значення, а саме щоденних, повсякчасних політичних репортажів. Без неперестанної публіцистики – немисленне його існування. Відірваний у зоні від своєї дитини – «Українського вісника», він, як бурундук, що опинився в клітці, безглуздо й затято крутив колесо заяв (видимість, ніби мчиш уперед, а зупинився, обдивився – а ти на тому самому місці, де вскочив у колесо). Але що робити, коли заяви – єдиний жанр, дозволений військовополоненому дисидентів-журналістів.

Які ще «дирижерські» риси характеру помітив я в Чорновола? По-перше, «харизматичне» право вирішувати за інших, що саме вони зобов'язані робити. На той час усі політзеки зобов'язані були стояти на статусі, і ніяких виправдань не бралось до уваги. Чому, наприклад, не привозять до карцеру Паруйра Айрікяна? – записував він щодня. І почалися висловлювання образливих припущень на адресу безстрашного вірменина. (А Паруйр саме тоді готував у себе на зоні посилку зі статусними й іншими матеріялами і до вислання їх не хотів притягати до себе увагу

наглядачів... Потім, після провалу посилки, Паруйра привезли, і відразу в ПКТ). А чому не стали на статус українці з дев'ятнадцятої – Кузьма Дасів, Микола Гуцул? «Це не українці! – кипить В'ячеслав. (А обидва – немолоді люди. Дасів, засуджений на 10 років табору й заслання, хворий на виразку шлунка: Гуцул відсидів після війни 11 років як учасник опору УПА, тепер другим заходом був ув'язнений на 9 років). А чому євреї не стали на статус? Ну, Коренбліт хворий, від нього користі в карцері однак не буде, а Пенсон?

– Я знаю Бориса, він же справжній хлопець, ти зобов'язаний поговорити з ним, Михайле... Кожного дня, починав цю розмову!

Як я йому поясню, що Пенсон – «господар каналу», в якого саме на той час лежали заповані для пересилання статусові матеріяли і моя друга таборова книжка «Русское поле». Коли почалася статусна акція, людина, що виносила посилки з зони й скеровувала їх далі, раптом чогось злякалася: «На зоні бордель, ще може вискочити антирадянщина», – він до страйку і не припускав, в яку гру в дійсності втягнув його «діловий єврей», думав, що переправляє щось невинне. І тепер Пенсон навмисне спокійною поведінкою таборового обивателя, як наркозою, нейтралізував його підозру... На цей час Борис за жодних обставин не мав права ставати на статус! Але як я міг пояснити ці причини під «підслухачкою». А Славко вчепився в мене, як кліщ, підозріваючи, що я просто лінуюся «працювати з своїм земляцтвом»...

Раптом я пригадав: Владімір Осіпов колись, ще довго перед «статусом», розповідав, що вони з Чорноволом, сидючи в карцері, вигадали особливий жест. Коли хтось з них робив рукою певний знак, це означало – сказане «йде для опера», а не для співрозмовника.

– Славку, здерися вгору!

Бачу, він повис під стелею, коло вентиляційного отвору. Я теж повис – з свого боку коридору. Тепер ми бачимо один одного.

– Не хоче Пенсон на статус, говорить, що немає в цьому сенсу... – Роблю умовний знак. – Ох...

Він ледве не впав з загороди, розціпивши руки з подиву.

– Ти знаєш?... – і тут-таки змовк, спам'ятався.

Усе збагнув миттю. Що приємне у В'ячеслава – розум гострий, реагує блискавично.

Ще приємна риса природженого лідера – відсутність порожньої зарозумілості, «гонористості». Командує, вимагає, але при тому

зовсім не вважає себе «головним, розумним, ліпшим». Бо ж вимагає справа, а не Чорновіл! Здається, я називаю самозрозумілі для хорошої людини речі, але «техніка» керівництва часто вимагає від виконавців почуття своєї «важливості», якихось зовнішніх прийомів, які не обов'язково припадають до смаку виконавцеві, але улегшують йому автоматично виконання іншими його рішень (генерали зовсім не з самої любови до брязкалець завели собі погони, лямпаси й шиті золотом пояси). Спостерігав я цю «техніку» в середовищі зеків, як і в середовищі перших-ліпших осіб, призвичаєних керувати. Але Чорновіл в особистих стосунках лишався зовсім простим хлопцем, і в той самий час він користувався серед українців величезним авторитетом (рівний йому авторитет, і то до початків конфліктів на «спецу», мав серед них хіба що один Мороз).

Мені розповідали мої співтаборовики, що одного разу на час закінчення його карцерного строку не прибув етапний «воронок», запізнився в дорозі, і Чорновола на кілька годин примістили в нашому штабі, в окремій кімнаті, – так усі українці зони, незважаючи на можливі репресії, згромадилися коло вікна, щоб лише подивитися на нього, по коліна в снігу, – на жах начальства, яке ніяк не сподівалося такої демонстрації... За статусного періоду він не міг виходити на зону – у перервах між карцерами його відводили не в зону, а до камери навпроти, тюремної, і він наділив мене повноваженнями свого легата; вистачало мені сказати на зоні першому-ліпшому українцеві: «Звертаюся до тебе на доручення Чорновола. Славко просить...», щоб кожне діло було виконане (а вони ж бачили його раз у житті – у тому самому штабному вікні). Саме українськими зв'язками пішов за дріт мій лист про статусний страйк, надрукований невдовзі в «Континенте», «Эхо», «Ліберасьйон».

– Гєбісти весь час допитуються в мене, який міністерський пост я маю одержати в незалежній Україні! – нарікав Чорновіл. Я сам якось чув, як за дверима карцерної камери майор Пікулін цікавився цим самим від Чорновола. Той не витримав: «Громадянине начальнику, у вільній Україні я матиму тільки один пост – редактора опозиційної газети». – «А-а-а, – заволав начальник зони, – он яка ви страшна людина, Чорволе! Ви навіть у незалежній Україні будете опозиціонером!» В'ячеслав уточнив: «Це помилка на слові, я хотів просто сказати – редактором газети...»

Але Пікулін ревів на весь коридор: «Це дужже характеристична помилка на слові...»

Не люблю погоджуватися з начальником, але, здається, він мав рацію.

Я думав, що становище Чорновола в русі українських націонал-демократів нагадує становище лідера в добре відомих (з професійної діяльності) російських революційних організаціях доплекханівсько-ленінського типу. Керівником тоді ставав той, хто сам робив найнебезпечніше і практичне діло, наприклад, набивав бомби для терору чи витоплював динаміт... Від підлеглих лідер вимагав не «роби те чи те», а «роби, як я». Звичайно, це період дитинства чи, на крайній випадок, ранньої юности руху: з роками виникають організаційні структури, в яких кожен учасник виконує свою частину праці, і вожді не ризикують там, де повинні ризикувати не такі цінні для руху люди. Але ступенем морального впливу на життя нації чи суспільства найважливіший період – мабуть, цей, романтичний етап боротьби!

Я спостерігав ніби своєрідний модель впливу, який люди типу Чорновола спроможні справляти на масову, сказати б, обивательську свідомість своїх земляків. Вище був згаданий колишній капітан-ляйтенант Лисенко, посаджений на 7 років за недонесення на свого друга-офіцера, зв'язкового з «Інтелідженс Сервіс». Звичайно, Віталій Лисенко був ніяк не борцем, а жертвою ГБ, людиною, від політики зовсім далекою, а національно повнотою асимільованим. У зоні він, природно, тримався осторонь від політики, у дисидентські акції не втручався, слухняно виконував усі доручення начальства й зятято беріг здоров'я: «Треба вижити!»

Наприклад, коли ми сиділи з ним в одній камері Саранського слідчого ізолятора, він кожного дня двічі вилизував камеру від пилюки («бо ж ми цим дишемо – шкідливе для здоров'я»), постійно робив зарядку, а в зоні на потаємних і заборонених «п'ятаках» вирощував нелегальні огірки й помідори. Діло небезпечне (я сам якось бачив полковника МВД на зоні 17а, який схилився важким торсом у шинелі до землі, копався пальцями в траві, вишукуючи на травниках замасковані парості кропу й вириваючи їх особистими полковницькими руками, щоб, крий Боже, у зеківську юшку не потрапив міліграм свіжих і тому не належних вітамінів); але заради збереження здоров'я Віталій ризиковав і сіяв... Жила в цьому морякові й якась хліборобська, «з діда-прадіда», тяга до землі: вирощувати, підживлювати, ви-

ходжувати паростки він любив. І от на етапі один лише раз побачив і почув Чорновола, і...

За яких півтора місяця після початку статусного страйку опинилися ми з Славком поруч на «оправці» (а в туалеті «підслухувачок» не було, можна кілька хвилин поговорити спокійно).

– Що за людина Лисенко?

– А що?

– Збоку від ПКТ будівельна бригада ремонтує заборонену зону і паркан, у ній Лисенко...

(Побічне зауваження: праця коло зміцнення тюрми – кожна! – вважається ганебною в середовищі політзеків. На неї погоджуються йти лише виключно слухняні, покірливі перед адміністрацією особи, це для начальства ніби своєрідний іспит для перевірки зломленості політзеків. Тому туди й спрямували серед військових злочинців нашого Віталія).

– «...менти» заговорилися, відійшли за ріг, Лисенко прокрався до мого вікна і просунув поміж жалюзі два огірки й помідор... Можна довіряти йому?..

Не посміхайтесь, мій західний читачу, над мізерною офірою Лисенка: не огірками вона вимірюється, хоча свіжі, потайки вирощені огірки – теж немала цінність у зоні. На випадок, якби його «застукали», Віталій майже певно ризикував відсидіти в карцері. Це, що правда, дрібниця теж, але, діставши карцерний строк за допомогу «засудженому Чорноволові», він міг на сто відсотків попрощатися з надією вийти потім за умовно-дотерміновими трьома чвертями строку... А мінусувати собі лише одну чверть строку – це для Віталія означало перебувати в таборі майже на два роки менше! І все ж він зважився на ризик відсидіти два зайвих роки заради того, щоб підсунути два огірки людині, з якою він 45 хвилин просидів в одному «автозаку». Така сила морального поля, поширюваного серед земляків В'ячеславом Чорноволом.

Коли вже зайшла мова про «генеральство», додаю кілька слів про людину, з якою не довелося зустрічатися на зонах і пересилках, але яка користувалася серед українців не меншим авторитетом, а то навіть і більшим, ніж В'ячеслав – про Валентина Мороза.

Чому він протягом довгого часу в очах «зовнішнього світу» та й серед багатьох українців був у русі числом один?

Уже в Ізраїлі я прочитав його твори. Безумовно, Мороз – талановитий публіцист, але, чесно сказавши, його праці самі з себе не могли висунути його у першу лаву такого багатого талантами й культурними традиціями

руху, як сучасний український національний опір.

Феномен Мороза пояснюється, по-моєму, сполученням кількох факторів.

Перший з них – безумовно велика особиста мужність цієї людини, його безкомпромісовість у взаєминах з ворогом, здібність піти на найважчі жертви. Напевне, навіть його непримиренні противники визнають це!

Ім'я другого фактора – Іван Дзюба.

Свого часу автор книжки «Інтернаціоналізм чи русифікація?» відіграв величезну роль у пробудженні національної свідомості покоління 60-70-х років: він беззастережно був тоді найвидатнішим з ідеологів українського націонал-демократизму. Але рух переріс ватажка, і Мороз перший не тільки відчув це – відчував багато хто, – але й перший мав мужність, і немало мужність на той час, передбачити майбутнє ренегатство Дзюби. В очах багатьох з молодого покоління українських дисидентів це мало вигляд блюзнірського замаху на національного ідола! Та тим значнішим й авторитетнішим виглядав в їх очах Мороз, коли підтвердилася його правда – після ренегатства Дзюби в камері ГБ. Тоді він і посів в їх душах спорожніле місце першого теоретика руху. Та й у власних очах, видно, теж.

Нарешті, третій фактор, що сприяв перетворенню Валентина Мороза на національного ідола (на певний час), належить означити іменем героя цього розділу: В'ячеслав Чорновіл.

Багато хто поприкавав Чорновола за все, зроблене ним для Мороза (і тоді в зоні – теж поприкавали). Саме коли ми стояли на статусі, зона особливого режиму, «спец», стрясалася від нечуваних у політичному середовищі конфліктів між зеками: переважна більшість українців на чолі з Шумуком виступила проти Мороза (його підтримував Іван Гель), при тому по стороні українського земляцтва була й уся решта політзеків зони.

Ну, конфліктують і конфліктують, що до того іншим? Що вони, на «спецу», діти чи що, не можуть дати собі ради у власній справі?

Але противники Мороза обрали такий спосіб боротьби з ним, який і змусив мене вжити вище вислів «нечуваний конфлікт»: вони критикували товариша, тобто Мороза, у підцензурних листах, вони давали інформацію, яка ганьбила свого, зека – до відома гебістів! А ті, природно, витягали з листів цитати, з насолодою публікували в українській пресі, а потім приносили примірники газеток на

зону й підсували зекам, особливо українцям – «помилуйтеся своїм героєм». Усе це, скажу правду, погано тхнуло... Але не могли ми за підозрити усе земляцтво, та де, практично весь «спец» у втраті чуття! Значить, Мороз натворив чогось жахливого... Та й взагалі в якості зека, який протиставив себе майже всім землякам, досвідченим борцям, які десятиліття не знали поважних суперечок, Мороз викликав у нас, на «суворому», непошану незалежно від того, мав він рацію в тій чи тій конкретній ситуації чи ні. Який ти до дідька ватажок, лідер, коли не можеш згуртувати коло себе десяток однодумців, а дехто з них за тебе ж і сидить... Коротко кажучи, і противників Мороза на нашій зоні не схвалювали, а його самого – ще більше. І діставалося на суворому, від українців у першу чергу, Чорноволові, який, за їх словами, «створив Мороза».

Коли нас примістили на чергове відсиджування в ШІЗО до спільної камери (видно, захотілося оперативнику послухати, про що говорить Хейфец з Чорноволом), я майже від початку почав розпитувати його про Мороза (були в нас можливості, сидячи в одній камері, спілкуватися без участі опера).

Лежимо на підлозі (нари пригвинчені на день до стіни), я повідомляю (не вголос, розуміється):

– Славку, є можливість відіслати записку на спец. Я хочу написати їм свою думку про ці суперечки з Морозом.

– Не клопочися даремно... Кума Ірена (так він завжди називав Ірину Калинець) пробувала – так дісталось їй самій від них! Вони там побожеволіли...

І далі почав розповідати про Мороза:

– Мороз розумна від природи й чесна людина, але в нього, як і в кожного, є своя вада. На очах дурнішає від своєї популярності. Це дивне, коли людина розумна, але так воно є... Я ще на волі це зауважив. У мене так вийшло: устиг написати свої дві книжки й опинився в зоні майже відразу. Відсидів за першим разом півтора року в побутовому таборі (вони дали мені тоді сто дев'яносту-один), вийшов і раптом дізнаюся: з маловідомого журналіста став людиною з зовсім неймовірною популярністю. То й що з цього? Смішно: хіба я чимось змінився, порозумнішав, зробив щось таке, чого не міг раніше, коли мене ніхто не знав? Усе це дурниці. А в Мороза не так. Від кожної хвали він – від природи ніяк не дурна людина – випинався, надувався й становився... ну, взагалі, я посміхався... Але ставився до цього нормально: у кожного є свої вади, от у

Мороза – така. А в Шумука що, немає вад? Ще й скільки; я тобі багато чого міг би розповісти. І тому, коли Мороза заарештували, я зробив усе, щоб підкреслити його значення. Я написав чорнові тексти всіх заяв на його оборону, організував збір підписів під ними, організував кампанію на оборону Мороза. Мені це тепер закидають, але я це зробив, Мишо, Мороз відходив від нас на тринадцять років! Тоді здавалося – назавжди. Невже треба було розраховувати: чи, бува, не зіпсують його вихвалення в тюрмі? А тримався він на слідстві й суді бездоганно.

– На відміну від Дзюби. – Каюся, я провокував його, такий у мене характер.

– Дзюба... Це щось інше. Він робив не своє діло. Надзвичайно талановита людина в літературі, але не борець з покликання. І тоді, сімдесят другого року, ми знали, що він хоче відійти від руху, піти в літературознавство. І гебісти це знали. Якби й не торкнули його – він однак відійшов би від руху і попередив нас про це, але вони не захотіли, щоб він сам залишив справу з честю, не зганьблений. А триматися в слідчому ізоляторі за справу, від якої вже відійшов, – звичайно дуже трудно. Він не витримав, а хто в нього кине камінь, хто на його місці вистояв би? В історії з Дзюбою – підлість гебістів, а не його...

– Нікого не зрадив?

– Ні, ніяких свідчень проти інших не дав. Є в мене, звичайно, претензія і до нього... Уже під кінець слідства йому показали документ, що Плахотнюка визнано психічно хворим. Плахотнюк – дуже добра людина, наречений моєї сестри, він не давав ніяких свідчень проти мене, і за те його запроторили в дурдін. Розумієш, їх оперативні дані сходилися на Плахотнюку, але вони розуміли, що цю роботу робив не він, а я, і що через нього вони виходять на мої діла... Догадувалися, але без його свідчення кримінал для мене в них не укладався. А він мовчить. Зі злості його й запроторили до психушки... Я тут недавно листа від сестри дістав; пише, що медична комісія визнала його цього року здоровим, але на протест прокурора рішення скасовано, і Плахотнюка знову оголосили хворим... Так от, коли Дзюба дізнався, що Плахотнюка оголосили «дурнем», дав їм свідчення, нібито Плахотнюк поширював мого відкритого листа на оборону Дзюби, хоч поширював його сам Дзюба... То він на «божевільного» валив, як на покійника звалюють чи на емігранта: «Йому ніби однаково, а мені полегша». Але нічого іншого, що йому можна було б закинути, не зробив...

Я не став допитуватися, що саме Чорновіл і Плахотнюк приховували від гебістів на слідстві, але несподівано В'ячеслав почав уголос, одверто про це говорити:

– Вони підозрівали, що я – редактор «Українського вісника», але справи не розкрутили. Суд зняв обвинувачення як недоведене. Я на суді тримався так: відмовився від «кишенькового» оборонця й оголосив, що буду боронити себе сам; на першому засіданні склав заяву: як підсудний відмовляюся брати участь у судовій комедії, наслідок якої визначений наперед; але як адвокат обвинуваченого Чорновола не вважаю можливим відмовитися від судового змагання. У чому сенс? Це давало мені привід не виступати перед суддями з принциповою промовою: адвокат не зобов'язаний це робити, і я міг обмежитися лише юридичним аспектом справи, а там було з чим погратися. Судді, по-моєму, були вдячні мені, що я їх не дратую прямим обвинуваченням кремлівського імперіялізму, а вдаюся в подробиці справи, і скинули з прокурорської вимоги цілих три роки: замість стандартного для нас строку – 12 років, сім зони і п'ять заслання, дали мені дев'ять, а зони з них – шість. Відсидів я в Мордовії три роки і подав їм заяву: вважаю потрібним признатися, що саме я видавав «Вісника». Вони мене відразу ж смикнули на «профілактику» – до Львова. Там начальник слідчого відділу ГБ намовляв: «Признайтеся, що ви це навмисне вигадали. Ми стежили тут за кожним вашим рухом. Кожен ваш крок був під нашим контролем. За таких умов неможливо випускати журнал». – «Ні, – відповідаю, – це робив я». Як же вони біснувалися!

– Славку, розповідали, ніби ти змушував гебістів підвозити себе на явки оперативними автами, а там відривався від хвоста – і як у воду зслизав...

– Ні, це перебільшують. Вони не брали в своє авто, це заборонено, воно сиділо на хвості...

(Тут я виснував, що він таки пробував змусити «топтунів» підвозити себе в своїх конспіративних справах – а на що ті ще придатні? – але гебісти не піддавалися!)

– ...але за мною вони під'їжджали до зовсім невинних помешкань, я туди заходив, непомітно відривався, поки вони підстерігали при вході, робив усе потрібне, потім повертався, виходив з тієї самої брами, і вони мене знову супроводили додому... Полковник дослівно упрощував: «Але ж ви не на території Львівської області видавали »Вісник». – «Ні, громадянин полковнику, саме на вашій території...»

Ще один штрих до історії українського опору шістдесятих років.

Перебуваючи в Ізраїлі, я прочитав монографію І.Клейнера «Національні проблеми останньої імперії» (видання Першої української друкарні у Франції, 1977). На сторінці 50 там є цікава примітка:

«У російському самвидавці появилася цілий збірник документів, в якому національним проблемам присвячено досить багато уваги. Автори цих документів також називають себе «демократами». Найвідоміший документ з цього збірника «Програма демократів Росії, України й Прибалтики»... Мова йде, видимо, про невелику групу, яка не була безпосередньо пов'язана з головною течією російського ліберально-демократичного руху, а існувала паралельно. Досить цікаві, дуже радикальні й широко задумані документи цієї групи силою свого надто декларативного характеру й інших причин не знайшли майже ніякого відгуку в російському суспільстві і навіть не були зовсім серйозно прийняті. Висловлювано навіть сумніви в автентичності й дійсно самвидавчому характері цих документів... Пізніше в СРСР заарештовано кількох членів цієї групи.

«Крім того, члени цієї групи демократів, як здається, припустилися деякого перевищення своїх повноважень. У третьому випуску українського самвидавчого журналу «Український вісник» (жовтень 1970, в-во «Смолоскип», с.77) категорично спростована участь будь-яких українських демократичних сил в укладенні документу «Програма демократів Росії, України і Прибалтики». З урахуванням цього всього ми не розглядаємо докладно документів цієї групи».

...Якраз я був свідком, як Чорновіл з'ясував з Сергієм Солдатовим справу цієї публікації у «Віснику».

Було це в лазні, куди нас вивели з ШІЗО. «Підслухувачок» у лазні немає, стережуть самі наглядачі, які в ідеологічних проблемах «не кумекають» і не слухають нас, тому, намілюючися під душем, можна обговорювати, міжнародні відносини двох держав.

– Славку, чому ви перечили проти нашої програми?

– У нас немає принципових заперечень, але нащо ви говорите від імені українців, коли ви до нас не зверталися?

– Ти ж знаєш, що в нас були контакти з українцями, і знаєш з ким...

– Знаю. С... – тут Чорновіл назвав якийсь

псевдонім явно опереточного типу. – Це ж селянський рівень... Знайшли представника України!

– Але ми підпільний рух. Ми не вступаємо в контакти з особами, від яких до нас прийдуть напевно гебістські топтуни. Він підпільна по-стать, і за ним стоять певні люди.

– Знаєш, Сергію, – досить упевнено відтяв Чорновіл, – на Україні створилася група загально визнаних лідерів руху, і як ви хочете мати контакти з Києвом чи Львовом, будьте ласкаві звертатися до цієї групи. Інакше буде та відповідь, яка була...

Виник, видимо, конфлікт між дисидентською, відкритою, що легально оголосила себе світової частиною руху, і підпільними організаціями, що мали власні міжреспубліканські контакти і таїлися від дисидентів, які, природно, були під «ковпаком» КГБ. Але Чорновіл, як я переконався, за всієї своєї зовнішньої простоти й демократичності, умів твердо відстоювати свої «генеральські» повноваження.

До речі сказати, відсутність «генеральства» у зовнішніх взаєминах, простота і легкість у контактах не завжди були позитивами Чорновола.

На відміну від Стуса, він умів лагодити з людьми різних шарів і душевних параметрів. Стус оповідав: «Входить Славко до вагонзаку, раз-два, і вуркагани його слухають... Відразу видно, що був комсомольським босом». Лишаю останнє на сумлінні Стуса (але говорив він з захопленням – йому самому нелегко доводилося з вуркаганами).

Але наслідком такої демократичності Чорновіл іноді підпускав до себе надто близько людей, яких людина його масштабу не повинна витримувати поруч себе... І потім мав клопіт з ними. Так, сидючи в ПКТ до масового приводу туди карцерників з дев'ятнадцятої зони, він принадив до себе наглядача Лоскутова, типового хулігана з селищних п'янюг. Той так полюбив Чорновола, що почав добірко розповідати, які пози він зумів винайти в ліжку для своєї жінки (а чим ще Лоскутов, на його думку, сподівався зацікавити таку людину, як Чорновіл? Лоскутов слушно оцінював свої можливості). В'ячеслав слухав його, аналізував, грався з ним, як він уміє це робити з кожним. Але коли до карцеру прийшли інші статусники, йому стало не до сексуальних зв'язань «мента». А той, раптом відіпхнутий, почав дослівно тероризувати В'ячеслава. А приводів для переслідування у наглядача завжди вистачає. Звичайно, кар-

церник на статусі практично невразливий, у нього вже й віднімати нема чого, але коли на зміну Чорновола переводили до ПКТ, з'являлися тюремні привілеї, і тут «виступав» Лоскутов. Якось увірвався до камери і забрав пластмасову склянку з квітами, зібраними зеком на прогулянці: «Скло в камері заборонене». За другим разом, поки його напарник наглядав за Айрікяном коло вмивальні (нам дозволили умитися), раптом ускачав до камери Чорновола і, згрібаючи на оберемок усі книжки й папери, закричав: «Книжок більше двох не дозволено, писанина в камері не дозволена», – і все поволик з собою. Ну, ми ж і влаштували тоді галас! Бабур Шакіров, що любив улаштовувати комедії, гістично волав на всю зону:

«Вбивають!» – і лише мій натренований у ШІЗО слух схоплював між його передсмертними криками підозріле хихикання східнього чоловіка. Ми розуміли, що камери устатковані підслухачками й у нас прямий канал на опера, а через нього на «хазайна», начальника зони, – хай послухають, що в карцері когось убивають!

Начальник з опером примчали до ШІЗО, тут ми й наговорили на Лоскутова. Не псуй, дурню, взаємин з Чорноволом, гірше буде! Допит про подію майор Пікулін розпочав чомусь з мене, а я з юдейським лукавством, ніби й не усвідомлюючи, що повідомляю, розповів, мовляв, Лоскутов без жадного приводу забіг до Чорноволової камери – «сам» – і поніс звідти всі папери. «Але ж, громадяни-не начальнику, у нього були зайняті обидві руки, він папери на оберемок згріб; ну гаразд, Чорновіл – зек дисциплінований, а інший на його місці...»

Пікулін допитав усіх (і на закінчення самого Лоскутова, який, не розуміючи, що саме він, дурень, доводить, підтвердив, що сталося, наголошуючи, що «зробив, як належить»...). А зробив він найгрубіше порушення правил охорони в'язнів, увійшовши до камери карцерника у відсутності другого контролера. У побутовій зоні суворого режиму таке порушення дійсно могло б скінчитися нападом в'язня на наглядача і спробою втечі (бо ж камера, поки Лоскутов порався з паперами, була відкрита)... Пікулін тут-таки повернув Чорноволові його папери й книжки, щоб погасити інцидент на місці і не доводити його до «прокурорського нагляду», а Лоскутова віддалив від політиків до сусідньої, побутової зони, де праця наглядача багато важча й небезпечніша. Так йому й треба...

Думаю, що цю простоту Чорновола у контактах з випадковими людьми гебісти врахували пізніше, коли опрацьовували проти нього операцію – «згвалтування».

Попри «загальне керівництво» (тобто планування акцій-голодівок), Чорновіл добровільно виконував обов'язки й літописця статусної акції.

Кожні п'ять днів він прочитував на весь коридор ПКТ-ШІЗО звіт з «праці»: скільки людинодіб відсиджено

в карцері кожним зокрема й усіма разом від початку акції; скільки витримано голодівок й голододнів; скільки подано заяв протесту; скільки їх конфісковано – і всю подібну статистику. Оформлював її зі смаком і задоволенням: накреслив графік, де заштрихованими клітками відзначалися дні ПКТ, затушованими – ШІЗО, зірочками – голодівки. Хоч давай відразу до чергового числа «Соціологічних досліджень»! Жажливо сумував, коли не одержував відомостей про репресії проти статусників з інших зон чи тюрем (після офіційного відкриття Белградської наради, коли не виправдалася надія збити страйкарів зі статусу, нас почали розтягати етапами: кого в Барашево, кого далі – в Саранськ, а кого – в Таллін чи Єреван).

– Це муки наш! – говорив з викликом «бухгалтер статусу». – Як же їм пропадати! Усе збережемо для історії.

Свій графік він заховав так майстерно, що менти нічого не викрили, а шукали – як не кожного дня, то вже через день точно! Майстер був... По закінченні акції юний лотиш Майгоніс Равінш дістав графік зі схованки і виніс з карцеру (теж майстер був обдурювати наглядців при обшуках!).

На жаль, доля графіка сумна, як і багато чого іншого, укладеного зеками в політзонах. Аркуш, розграфлений рукою Чорновола, я заховав у Борі Пенсона, «хазяїна канала», у схованці, де звичайно дожидалися переправити матеріяли на волю. Якось трапилося мені бути свідком такої фантастичної сценки, що якби не бачив на власні очі, сказав би: ну й «брехло» цей оповідач...

Під час перекуру заходжу до «келії» Пенсона (він працював днювальним у сусідньому цеху і «по службі» мав кімнатку для складання мітелок, лопат для тирси й іншого робітничого реманенту). Балакаємо. Раптом одчиняються двері, увалюються два гебісти: начальник відділу ГБ капітан А.Мартинов, що

того дня, як з'ясувалося, здавав справи – він відходив на підвищення в Саранськ; і його заступник, але поки що тільки уповноважений на нашій зоні і старший лейтенант (скоро став капітаном), такий собі Борода. Обидва незвичайно веселі з нагоди підвищення обох і переміщення, обидва патякають...

– Мені б дізнатися, чому ви, Михайле Рувимовичу, з жінкою полаялися? – починає гру зі мною Борода.

– І ще тобі дізнатися треба, де Хейфец ховає рукопис! – повчає його Мартинов.

– Він десь тут лежить, – між іншим зауважує Борода і раптом, ніби жартуючи, починає пересувати меблі: підняв і переставив табурети, якісь скриньки...

А рукопис дійсно захований тут, зовсім поруч.

Мартинов підхоплює ніби дотепний жарт Бороди. Бере викрутку, що лежить біля стола, ту саму, якою завжди користується Пенсон, коли відкриває криївку...

– Мабуть, отут? – і вставляє викрутку в той шруб, з якого починається дорога до криївки (шрубів, правда, чотири), і крутить його...

Пенсон спокійно підходить до капітана ГБ і вириває в нього викрутку з рук:

– Ви мені все тут поламаєте, Олександр Олександровичу, мені не до жартів, я особа матеріально відповідальна. Бачите, написано? – і показує на двері, де висить спис інвентаря, за який відповідає з/к Пенсон.

Нагадування про матеріальну відповідальність охолоджує гебіста, який, правду кажучи, прийшов на зону, тільки щоб облагодити якісь «ліві махінації» з побічною продукцією зони перед відходом в іншу область. Гебісти перестають жартувати й щезають. Ми на всякий випадок відразу виходимо з келії (раптом і сюди прилаштували «блощицю»!) і біля вагонетки з тирсою зважуємо, чи нема в них серйозних підозр? Вирішуємо все, включно з графіком Чорновола, з криївки прибрати: на випадок, як вони з'являться після розводу покрутити наші шруби.

Одночасно виникає нова можливість переправити графік Чорновола за «паркан»: один із старих воєнних злочинців, що працювали в ідальні, запропонував свій «канал» на волю. Я складаю графік учетверо, склеюю його лицем усередину, так що він виглядає чистим аркушиком, потім заправляю його у привітальну поштівку... В останню мить починаю вагатися: раптом там у ідальні пастка оперативного відділу? З одного боку, робітник кухні – напевно «сука». Але статусникам, що

боронили інтереси зеків, співчувала навіть «сучня», так що старий міг і щиро пропонувати, але... Береженого Бог береже. Ліпше дочекатися певного «канала», а не пороти гарячку з-за гебістських жартів.

...Але ось і перевірений канал відкрився. Щоб запакувати тепер у нову «маску» графік Чорновола, його треба знову розклеїти. Цю операцію має проробити кочегар Ушаков: у кочегарці рури з парою. Але Герман не розраховував, що пара з заводської магістралі – не з носика чайника з окропом. Під ударом струму листок графіка розлетівся на шматки.

Пенсон усе-таки відправив його: мистець відчував, що в цих спотворених шматочках стало менше числової інформації, але куди більше емоційної! Листок виглядав інвалідом зеківської війни, жертвою пропагандної битви – скільки він перейшов криївок і «масок», заки добився до друкарського верстату! Який ілюстративний матеріал до «Повісти про статус». Але людина, що одержала посилку на кінці «канала», нічого не розібрала на спотворених від пари шматочках листка з зошита, подумала, що в посилку поклали просто «баласт» для повноти упакування і, спалила чорноволівський літопис статусної битви.

У рукописі Едуарда Кузнецова, створеному на «спецу», («Мордовський Маратон»), я прочитав, що стан безперервного конфлікту з адміністрацією і безперервний ланцюг акцій протесту – це особлива властивість «короткотермінових», а довготермінові – «маратонці», просто не можуть собі дозволити на таку розкіш, як безнастанна бійка з начальством – не ті в них строки.

Мені здається, Кузнецов помиляється. Наприклад, у мене було всього лише чотири роки зони плюс два заслання, на мордовську міру – мінімум, я дослівно трьох-чотирьох зеків зустрів там з меншими строками.

Тобто за своїм становищем я – типowo короткотерміновий, а конфліктувати й голодувати не любив, як і маратонці. Не зі слабости душевної, я ж не пропустив, здається, жадної акції в зоні, сидів у ШІЗО 93 доби, і ларка шість разів був позбавлений... Але не любив цих днів. Приставав до них тільки з солідарности та ще, либонь, з професійного зацікавлення літератора (подивитися, як це робиться).

Навпаки, Чорновіл стосовно термінів – нарочитий «маратонець»: за трьома строками він набирає 15 з половиною років зони, у тому числі шість з половиною літ найтяжчої – кримінальної зони та три роки якутського

заслання, про яке він писав мені: «Умови такі, що подумую – чи не попроситися назад до Зіненка, у нього легше». І все ж усі три строки він безнастанно протестував. Мені іноді здавалося, що тільки в голодівці цей безсумнівний «маратонець» почував себе в нормальному стані. Ходити на таборову працю, виконувати накази начальства й весь цей ідіотський «режим» для нього таке принизливе, що голодувати – легший і морально природніший стан життя.

Це закладене в душевній структурі особистости і не залежить від величини строку. Видно, Е.Кузнецов і люди його психічного складу, занурені в світ своїх образів і власну душу, менше звертають уваги на адміністрацію та її «перевиховні зусилля». Зате люди безпосередньої активної дії, спрямованої назовні себе, не можуть витримувати важкі тягарі «режиму» на своїй гордій шії.

Часто протести В'ячеслава виявлялися марною тратою здоров'я, але іноді він здобувався на успіх: наприклад, після якоїсь акції (це ще без мене) виміг у таборового лікаря розпорядження виводити карцерників перед їжею до умивальні – мити руки. Дрібниця? Я сидів у ШІЗО і до чорноволівської перемоги, і після неї, повірте мені, це величезна полегша для цивілізованої людини в карцері, коли вона може сидіти там з вимитими руками (до чорноволівської акції зекові дозволяли помити руки раз на добу – після «оправки»).

...Травень 1977 року. На черговий, чи то третій, чи то четвертий, карцерний строк ведуть статусника в ШІЗО, чудового єреванського студента Разміка Маркосяна. У нього виразка шлунка, а треба попередити читача, що з хворобами шлунково-кишкового тракту сидіти в карцері неможливо. До туалети водять раз на добу, ранком, і прочищати кишки належить у хвилини, визначені наказом МВД СРСР ч. 20. Здорові шлунки підпорядковуються МВД, але хворі обридливо порушують волю міністра Щолокова, і важко доводиться неслухняним.

Разміка уже двічі непритомного виносили з ШІЗО до медчастини і там клізмами вичищували шлунок. Адміністрація торгувалася: «Намовте його зійти зі статусу, бо ж помре, і смерть його буде на вашому сумлінні». Ми, можливо, й пробували, але хіба хто-небудь з нас міг кому-небудь скомандувати? Начальство просто не розуміло відносин у нашому суспільстві!

З вікна ПКТ Чорновіл зауважив (воно виходило якраз на фіртку, що вела в сектор та-

бороваї тюрми), що Разміка ведуть знову: сподіваються безнастанними ударами по хворому шлунку вивести з статусної лави бо-дай одного бійця.

Поки Маркосяна обшукують на варті, В'ячеслав кричить на весь коридор:

– Хлопці, я припиняю одноденні голодівки! Лягаю на безтермінову з вимогою звільнити Разміка. Вибачайте, що залишаю вас, але в мене з ним особливі відносини дружби – ще з «трійки». Залишити його я не можу... Начальнику, дай паперу, я хочу подати заяву!

Не витримав я, ревнув на нього, як на пацана:

– Ану припини!

– Не можу чекати, хлопці! – Чорновіл майже в гістерії, нічого не чує. – З його виразкою помре...

– Не один ти шляхетний! – кричу. – Тільки тобі, чи що, Разміка шкода, а ми – сволота? Зупинися, кажу. Обміркувати треба.

Справа в тому, що виникла думка, як ефективніше використати ситуацію. Але, на щастя, не тільки я тут мудрий, і не наймудріший...

До карцеру разом з Маркосяном заводять Бабура Шакірова (він теж з «перезміни»), і той ще з коридору кричить:

– Чорноволе, будеш за Разміка голодувати?

– Так.

– Владімір Ніколаєвич, – Бабур називав Осіпова з пошаною – на ім'я й по батькові, – просив переказати: без нього акції не починати. Є якась ідея.

Скоро з «перезміни» привели й Осіпова. Перекинулися з ним думками. Усе збіглося – до коми.

Говорили, зрозуміло, натяками, тому тут викладу ідею акції докладно, не так, як ми сигналізували один одному, використовуючи всі засоби, включно з англійською мовою (цілковито зашифрований код для всіх, крім таборового опера й капітана Мартинова).

Первісно статусова акція була сформульована як дія чисто політична, як протест проти каральної політики влади, а не таборової адміністрації. Тобто ми нічого не вимагали для себе, для всіх нас – лише прав для політзеків СРСР. Акція мала резонанс завдяки окремій заяві А.Д.Сахарова в Москві (ми просили його з зони, й А.Д. зробив усе, що було в його можливостях, щоб підтримати нас). Світовий розголос про страйк у Мордовії ніяк не позначився на становищі таборового начальства: ясно, що не в його владі було попередити чи знешкодити дію, що мала загальнополітич-

ний характер. Але акція з Маркосяном була задумана по-іншому. Насувався черговий «день червоного календаря» – день проголошення Проекту нової конституції СРСР. Тут ми й намислили почати масову безтермінову голодівку мордовських політзеків, причому жадати не змін у законодавстві, а госпіталізації Маркосяна. А він за останні тижні уже двічі був на лікуванні в медчастині, це зафіксоване в його медичній картці, і я уявляв собі приблизно зміст розмови майора Пікуліна на «килимі» в начальника управління МВД.

– Західні голоси передали, що в тебе голодівка з нагоди нашої конституції. Чо-ому не попередив порушення?! Як у вас працює оперативна частина?

– Не можна наперед дізнатися, несподівано надумали...

– Чо-ому?

– Одного антирадянщика-армяшку до лікарні вимагають відпровадити.

– Лікар оглядав?

– Так точно.

– Хворий?

– Щось є. Та в нього це хронічне, завжди було...

– Так якого ж х.. допомагаєш ворогові ганьбити нашу систему? Його спрямувати до лікарні, з іншими з'ясувати. Вчити вас!

Звичайно усе це виникало в уяві – жадного слова вголос не було сказано, щоб у Пікуліна не було вагомого аргументу проти нас («опер доповів: вони готуються нас шантажувати»), але Чорновіл, щойно йому назвали дату акції та її спрямування, миттю збагнув усе – гнучкий був, вроджений майстер політичної сучки!

Від природи в Чорновола той самий «тарасів комплекс», що й у Стуса – самовіддана, нерозважна сміливість. Але психологічно від Стуса він відрізнявся от чим: миттю схоплював, без розжовування і вдовбування, кожне розумне рішення й умів (якщо не встиг ще оголосити вголос!) на льоту міняти перед тим рішення. Висловлюючися мовою шахів, він любив тільки романтичний бік гри в політику, але від природи мав здібність й обраховувати варіанти і вмів опанувати свою творчу фантазію, якщо цього вимагали спортивні інтереси команди, в якій він грав.

– Хлопці, я висловлюю вам свої вибачення... Я нічого не хотів образити своєю особистою акцією... Вступаю в дрейф за загальним рішенням.

...І наступного дня все ШІЗО-ПКТ лягло в голодовий дрейф. Я зробив додаткову при-

наду для Пікуліна: щоб підкреслити єдину причину голодівки, написав заяву: «З уваги на переведення Маркосяна до шпиталю припиняю голодівку», – і показав її наглядчачеві:

– Щойно Маркосяна заберуть до амбулаторії, віддам тобі в руки.

Такої неймовірної реакції начальства я не пам'ятаю жадного разу за чотири роки! Не встигли проголодувати й півдня...

– Віддавайте заяву, – сказав у кормушку наглядчач.

– Маркосян ще в ШІЗО...

– Уже переодягають до лікарні...

Так ми рятували Маркосяна, Чорноволового друга.

...Кілька слів про його дальшу долю. Він закінчив заслання майже одночасно з Чорноволом (у Казахстані) і майже одночасно з ним там-таки, на засланні, його схопили на новий строк. Лише що Чорновіл «змахнувся на згвалтування», а Маркосян, виявляється, «намагався втікати» (за місяць до кінця строку). На суді він пояснював, що в міліції йому дозволили виїхати з кишлака до обласного центру полікувати виразку, до лікаря. «А письмовий дозвіл є?» – «Нема, бо ж це розпорядження начальника. Я не мушу вимагати від нього письмових розпоряджень, це він, як вважає за потрібне, мені їх дає...»

Вирок – три роки загального режиму. А Чорноволові дали п'ять...

Пригадуються деякі фрагментарні розмови з Чорноволом у карцері.

– Ти, Мишо, бачив у Ермітажі наше золото?

Я не відразу зрозумів, що «наше золото» – прикраси з Чортомлика, Куль-Оби й інших скитських могил. Чому – «наше»? – «Ми – нащадки скитів».

Признаюся, я люблю старий добрячий несторівський літопис, який зовсім виразно розповідає, що слов'яни прийшли на Дніпро з Дунаю, і не бачу якихось причин вважати літописця вигадником, поки мені не покажи щось більш виразно переконливе, ніж здогади і припущення (наслідки обміру черепів, здійснені, як не помиляюся, Алексєвою, на які так любили посилалися українці в зоні, здавалися мені куди менше переконливими, ніж просте сказаніє «откуда пошла есть Русская земля»). Але звичайно переконати я нікого не міг: з вірою годі сперечатися.

– Скити, вони теж прийшли на Причорномор'я. Ну, прийшли туди раніше слов'ян, витіснені сарматами, але...

– Це тільки в Геродота сказано: «Скити вийшли з Азії», – обізвався Чорновіл. – Крім цієї фрази, інших доказів неукраїнського походження скитів немає.

– Як же немає? В останньому числі «Вокруг света» велика стаття про розкопи в Туві, на північ від Монголії, – там тисячі скитських могил, розкопані не тільки золоті речі, як на Україні, а збереглися на пісках пустелі навіть дерев'яні вироби: фігурки тварин.

– Так, це наш, «звіриний стиль». Але в Азії жили не скити, а їх родичі саки, а скити – автохтонні мешканці Причорномор'я.

– Ну, саки – так саки...

Якось В'ячеслав розповів мені, що охрестився: його духовником став отець Романюк (під ту пору Романюк сидів на «спецу»).

– Звичайно, справжньої віри в мене ще немає, – признався чесно. – Поки що це більше дотик до національної традиції, до святині наших дідів. Ну, і гарно, врочисто, духовно чисто і чесно в церкві в отця Романюка. Запам'ятався день у нього...

Я тоді подумав: лицар ти, а не прихожанин біля вівтаря. Земний, войовничий – тутешній...

Із заслання він писав мені листи. Моторшне йому влаштували заслання. «Приїздив гість із Москви, подивився, як я живу. За його перебування температура не спадала нижче – 45, а частіше бувало – 52». Багато цікавого писав тоді про себе, про Якутію й якутів, про національні відносини, про конфлікти з гебістами, про українські справи. Але все це відводить мене від сюжету, заданого книжці від початку: писати лише про те, що бачив чи чув сам.

Запам'яталися його претензії до москвинів, мовляв, мало цікавляться українськими справами: В'ячеслав підозрював у цьому якийсь національно злий намір. «Про Овсієнка всі знали докладно – чому так мало писали?» «Про Лук'яненка телефонував Сахарову – однак мало». Там, з СРСР, вихід до великої преси Заходу здається куди легшим, ніж він виглядає, коли придивишся зблизька.

На листах Чорновола з заслання я зупинився, власне, тому, що в останньому з них, одержаному дослівно напередодні мого виїзду до Ізраїлю, здається, у лютому 1980 року, він писав: «Була в мене тут

Атена. Пішли ми з нею в гості, у дорозі передумали, повернулися, а в нас дома гебісти риються в речах, а після їх відходу я підслухачку знайшов. Це справило на Атену таке

сильне враження, що вона нарешті захотіла виїхати з СРСР»...

Але виїхати їм не дозволили. Повідомлення у «Вестях из СССР»: Чорноволові дали третій строк: «замах на згвалтування».

Але чому саме Чорновола вони запроєктували на «згвалтування», а не, скажімо, за хуліганство, як Овсієнка, не за наркотики, як Азадовського, та чи мало підхожих статей можуть дібрати в оперативному відділі!

Скільки я знаю ГБ, тут відіграли роль записи в його «досьє».

Ще в камері він з огидою говорив «про цих мерзотників, які розбили мені сім'ю, а потім мене ж ославили розпусником».

– Коли взяли за першим заходом, відсидів недовго – лише півтора року. Забули, видно, виключити 190-1 з амнесії, стаття була ще нова, вони не звикли, пропустили... У загальному переполовинили строк за амнесією 67-го року. Але моя перша дружина не дочекалася... Добрий друг, переконання в неї національні, допомагала тоді мені у всьому, а от дочекатися з зони не змогла. Довелося рвати сім'ю по живому... А тепер ці гади, що розбили сім'ю, ширять про мене всяку гидоту!

– Потім зустрів Атену. Вона була одружена, і перший чоловік просив: стоїмо в черзі на квартиру, почекай з розлученням – інакше знімуть з черги. Пошкодувала чоловіка, і дійсно – помешкання він одержав, але ти

знаєш, які у нас черги на помешкання: роки пройшли, поки до нього дійшло, а мене вже взяли за другим заходом. Під слідством я міг домогтися реєстрації шлюбу, вони від мене залежали, але ловко обдурили: «Пощо вам, В'ячеславе Максимовичу, тюремний штамп у паспорті, прибудете в зону й зареєструєте, як належить». Я ще за першого строку знав, що реєстрація в зонах дозволена, а як прибув на 17а, Зіненко оголосив: з 69-го року новий наказ МВД: реєстрація шлюбів у зонах забороняється. Побачень з Атеною не дають.»

(Мені пригадалося: у відповіді на чийсь закид на сімнадцятій Зіненко пихато зауважив: «Ми не зобов'язані давати йому побачення з коханкою»).

– ...Одне побачення пощастило вирвати. У Львові, на профілактиці. За кордоном у газетах зчинили галас, так вони впустили Атену на годину до кабінету, вона продуктів принесла, годує мене, начальник тюрми тут-таки сидить: ну, мені незручно, як це, ми їмо, а чоловік поруч дивиться, я припрошую: «Сідайте з нами». Він сів, а потім у Відні, у комуністичній «Фольксштіме» помістили фотографію: «Всупереч чуткам, ніби Чорноволові не дають побачення з дружиною, такі побачення він має. На світліні – Чорновіл з дружиною і начальник тюрми мирно обідають»...

Шість років Атена чекала, коли її чоловік вирветься з-за дроту в Якутії, щоб побачити

Пам'ятник Чорноволу у Києві

його... З Чаппанди в Якутії прийшов до мене в Казахстан лист: «Нарешті, пощастило зареєструвати наш шлюб. Поставили штамп просто на посвідчення засланця».

Вони довго чекали: чи не залишить вона чоловіка, тому й побачень не давали, використовували й витонченіші засоби. Наприклад, тричі не допускали до інституту її дочку від першого шлюбу:

– ...а потім, мабуть, утомилися. Викликав Атену гебіст і повідомив: є ухвала – ваша донька може вчитися. Але не на Україні і не в Москві. «А в Ленінграді?» – «На Ленінград обмеження не поширюється». Поїхала до Ленінграду і вступила на театрознавчий, в Інститут театру.

Коли я пригадав ці розповіді Чорновола, уявив собі, як накопичувалися в його «досьє» матеріали про «коханку», про «розпусника, який розбив сім'ю», і як керівництво, вивчивши «досьє», мудро вирішує: оформити його гвалтівником.

Жіночим чуттям передбачала біду Атена. «Вона мені пише, – це рядки з його останньо-

го листа до мене, – стережися, не ходи увечорі сам. А то трапиться, як з Миколою Горбалем: підійде у темному куті гебістська хвойда, рвоне на собі блюзочку, закричить: «Гвалтують!» – й оформлять строк. Я відповів, щоб не боялася: навіть такі ідіоти, як Федорчук чи Головченко (відповідно керівники українського ГБ і МВД) утямлять, що гвалтувати при п'ятдесятьох ступенях морозу неможливо: усе відмерзне...»

Але «ідіоти», які, звичайно, перлюстрували наше листування, образилися і вирішили довести, що – все можуть; а можливо, просто скористувалися поправкою Чорновола до їх проекту, коли затверджувався плян операції. Його послали у відрядження і заманили в готель до землячки, українки. Хіба міг Чорновіл не піти на випадкову зустріч в Якутії з дівчиною з Києва? Хіба міг прогавити таку нагоду вийти на зв'язок з Україною, відіслати листа без цензури, а то й рукопис чи бодай живе слово від себе – до своїх?

На тому й упіймали...

Ех, козаче!

Михайло Хейфец – історик, письменник, публіцист, політв'язень, з 1980 року в Ізраїлі – науковий співробітник Єрусалимського університету, член редколегії газети «Весті» та журналу «22».

«КОЛ НІДРЕЙ» НА ВУЛИЦІ ІВАНА ФРАНКА

Розповідь Валентина Лівшиця

На вулиці Івана Франка у Житомирі поміж двома двоповерховими будівлями розташувалася будинок, в якому окрім нашої сім'ї, мешкало ще декілька сімей. Щоденно зранку і до вечора з вікон обох сторін чути було гру різноманітних музичних інструментів і голосові рулади, які виводили майбутні співаки та музиканти. Так, це були два музичні заклади. Праворуч музичне училище імені відомого українського композитора В.С. Косенка, а ліворуч – культосвітнє училище, в якому свого часу працювали відомий музичний педагог Микола Васильович Хомічевський і мій батько.

Хочу особливу увагу читача звернути на ім'я М.В.Хомічевського (псевдонім його Борис Тен). Окрім світлої і щедрої душі людини, в ньому поєднувався талант поета, музиканта і педагога. Микола Васильович був відомим музикознавцем і перекладачем. В його мозковому запаснику існувало декілька мов - латинська, польська і інші слав'янські мови. Він був автором перекладу на українську мову древньогрецьких гомерівських «Одисеї» та «Еліади».

Проти нашого будинку якраз між двома училищами розташувалася невеликий, але затишний сквер. Кучеряві красуні берізки перемовлялися між собою, мов дівочий гурт, що завжди поспішає за своєю мрією. По-юнацьки заглядалися на них молоді клени, оберігаючи від жагучих променів серпневого сонця чи жорстоких січневих вітрів. А влітку своїм цвітінням і запахом чарувала і приваблювала розкішна липа. Чиясь хазяйновита рука змайструвала і приладнала посеред скверу великий дерев'яний стіл, який неначе віночком, обрамляли лавочки, що запрошували присісти і відпочити.

Щонеділі тут збиралися містяни - любителі класичної музики, аби послухати твори всесвітньовідомих композиторів П.І.Чайковського, А.П.Бородіна, Д.Д.Шостаковича, українські та єврейські народні мелодії у виконанні квартету талановитих музикантів з складу педагогів обох училищ. Я з нетерпінням чекав неділі, щоб в котрий раз одержати духовну насолоду, знов і знов почути чарівні звуки, які виринали з цього невеличкого вщент заповненого такими ж закоханими в музику людьми і летіли, немов птахи до небес. Ці концерти я пам'ятаю і зараз. Можливо саме через любов до музики я свого часу одержав вищу музичну освіту і багато років вчив дітей музиці та співу.

А можливо тому, що мій батько передав мені цю закоханість в музику. Часто згадую один з епізодів з його життя, про який він мені розповідав в мої юнацькі роки. Розповідь батька пов'язана з цим сквером. -

Вилучивши вільну хвилину, батько вийшов у сквер, щоб відпочити, помилуватись квітучою липою, посидіти у її затишку. Раптом почув чийсь кроки, що наближались до нього. -

– «Вітаю Вас, шановний Мойсей Павлович. Хочу запросити Вас на незвичайну подію, яка відбудеться сьогодні увечері у цьому сквері» - почув голос Миколи Васильовича Хомічевського.

– «Сьогодні у виконанні нашого струнного квартету звучатиме «Кол нідрей». Впевнений, що Ваше серце сколихне знайома Вам одна з головних єврейських молитов, з якою вони звертаються до Б-га в Судний День - Йом Кіпур. Мелодія цієї молитви особлива, бо ввібрала в себе елементи західноєвропейської мелодики вкупі з найкращими зразками синагогальних мотивів. А слова молитви написані арамейською мовою. Мені вона теж не байдужа».

Батько був вражений такою обізнаністю та небайдужістю цієї людини до єврейської культури та релігії, і вдячний за запрошення.

Музику молитви «Кол нідрей» вони слухали разом – мій батько і М.В.Хомічевський, і обох вона зворушила до сліз.

Переглядаючи через багато років татові посвідчення до бойових нагород та інші документи, я знайшов пожовклий від часу листочок, на якому були написані ноти молитви «Кол нідрей». Не знаю, чи є якийсь зв'язок між цим нотним листочком і партитурою, використаною струнним квартетом у ті далекі часи. Давно вже мій тато і М.В.Хомічевський залишили цей світ, але в моїй пам'яті залишилась розповідь про єврейську молитву «Кол нідрей», яка колись звучала на вулиці І. Франка в українському місті Житомирі. Нині одна з вулиць цього чудового, мальовничого міста названа на честь Бориса Тена(М.В.Хомічевського).

Про автора

Валентин Лівшиц народився у м.Бердичеві в 1926 році. Батько його пройшов бойовий шлях від Сталінграду до Берліну. Валентин має вищу педагогічну освіту - два факультети: історико-філологічний і музичний. Працював викладачем музики та співів в загально-освітній школі, згодом став директором школи. З часом змінив професію вчителя на референта, а потім і відповідального секретаря Житомирського обласного товариства «Знання».

В липні 1970 року ввійшов до складу Спілки журналістів Радянського Союзу. А в 1990 році разом з родиною репатріювався в Ізраїль. Нині мешкає в Петах-Тикві. Кілька років працював громадським кореспондентом центральних російськомовних газет «Новости недели» «Секрет».

Переклад з російської

Лариси Борисенко

Вірші

У 2018 році в Україні вийшла нова збірка віршів Валентини Чайковської “На крилі таїни”.

Ці вірші з нової збірки:

ПРАВЕДНИКАМ НАРОДІВ СВІТУ

(світлій пам'яті українців – Праведників народів
Світу – Володимира, Теофіли і Павла Чайковських присвячується)

В Яд Вашем ридає і голосить скрипка...
Шість мільйонів вбитих... Боже, як же гірко!
Те, що чує серце – слово не вміщає,
В словнику земному схожого немає.
Попіл Катастрофи стукає у груди...
Чим же завинили ці нещасні люди?
Над страхіттям віку Час спинився в русі,
Випалений номер на дитячій ручці...
Белжец і Дахау... Спалені надії...
Нищили майбутнє нелюді лихії.
В Бабиному Ярі з горя й нині млосно,
З-під землі взивають жертви Голокосту.
Вище мук тілесних, страху, бід і смерті –
Праведність відважних в злій тій круговерті.
Йшли, життям рискнувши, ради іудея,
Що ж є більш високе жертви оцієї?
Зовні за музеєм – Сад єрусалимський...
Чи на травах сльози? Небо низько-низько...
Від часів Завіту так в роду єврея:
Горе й мужність поруч. Вверх веде Алея...
Хтось чоло схиляє в мить цю вересневу.
Праведники Світу... В їхню честь – дерева.
Пам'ятають люди благородство кожне!
В шелесті листочків пам'ять днів тривожних.
Чи ж один дитятко, притуляв близенько,
Як в пташини билось злякане серденько...
І Душі високій, що добром світилась –
Материнське серце із небес вклонилось...

МОЛИТВА

Пильно очі вдивляються в небо.
Біль стискає, тривожить серця.
Людям миру й добробуту треба,
А безладдю – не видно кінця...
Десь заламують руки матусі,
В домовинах діждавшись синів.
Ще не знає хлоп'я оце русе,
Що навіки татусь занімів.

Притискає до серця дитячко
Молода та змарніла вдова.
Як поясниш дитині, де татко?
Повтікали, зітхнувши, слова.
Та й скотилася тихо сльозинка
По маленькій дитячій щоці...
Дні життя, мов промінчики зірки
На весняній траві у росі.
Боже праведний! Дай Україні
Із блакиті – добра і звитяг!
Дай від сонечка – ласки дитині!
Покажи, як знайти мирний шлях!

І МЛЮТЬ МАЛЬВИ

Так світять в душу промені незримі,
Що ллються просто із очей твоїх –
Незмірно теплі, ясні, неділимі,
Як ті зірки в сузір'ях негасимі,
Мов діаманту сонячного штрих.
А я стою, і слів бракує, любий.
Така тремка в очах твоїх глибинь.
Хвилюють до знемоги спрагли губи,
І ніби місяць у ріжок свій трубить,
І мліють мальви в ласках шепотінь.
Комусь роки налічують зозулі –
Із наших снів провидиці малі.
Не знаю, як знайти слова більш чулі,
В яких чуття – прийдешні і минулі –
Коханням хилять небо до Землі.

МОВЧАННЯ

Ні про що не питай у цю мить нещадиму...
Хай палає в серцях і в світлиці свіча,
Колихне наше дихання тишу незриму,
Відіб'ється малесенька ватра в очах.
Затріпоче у грудях неказане слово,
Лиш плече до плеча, тільки дотик руки...
Охолов уже чай... Хоч і пахне медово,
Але навіть без проби я знаю – гіркий.
Тож помовчмо, мій любий! Мовчання – цілюще.
Ніч на нитці короткій утримує тінь,
У вікно, ніби око ясне всевидюще,
Світить Місяць – провидець усіх поколінь.
З тим, що писане зверху, нічого не вдієш!
Заховаймо в мовчання глибоку печаль.
Обійми мене тісно. Так міцно, як вмієш!
Мчить у Всесвіті зірка нова в синю даль...

У ВІЧІ Й ЗА ОЧІ...

Які ж ми, люди, схожі і несхожі.
Коли правдивіші? У гурті? Наодинці?
Віч-на-віч – часто лагідні, хороші;
За спиною – слова, мов гострі спиці.
Зневірившись у комусь раз чи двічі –
Сприймаєш добре слово вже з ваганням.
Що кажеш іншим, дивлячись у вічі?
Те, що й мені? У відповідь – мовчання.
Бракує нам усім якоїсь ноти
Із тих семи, що до сльози правдиві,
Якоїсь в слові звукової цноти,
Де гама цільна, як веселки диво.
Коли ж встигаємо міняти маски?
Вже карнавальна ніч давно минула.
Життя – ілюзія, космічна казка,
З якої чарами на мить війнуло.
Та є у кожній казці післямова,
Прихованої істини краплина:
Страшна не віхола у ніч зимову,
А дух нещирої в словах людини!

КРИХТА РАЮ

Вище й вище – до Єрусалиму!
Повнюсь чимось любим, що без меж,
Мов веселка з неба шле незримо
Дивну музику небесних веж.
Чуюсь так, як народилась щойно,
Хтось могутній на руках несе,
Літепло, невимушено, гойно
Дивиться у душу. Бачить все!
Чи молилась? І сама не знаю...
Чи ставала на коліна? Певно, ні.
Просто в серці ясно. Крихта раю
І відсутні всі думки брудні!

КРАПЛИНА СПОГАДІВ

Чомусь у цій вечірній миті
Згадалась бабціна хатина...
За нею лан, волошки в житі –
Дитячих спогадів краплина.
Ввійшла у серце чимсь урочим,
Відлунням щастя затремтіла,
Лелечим клетотом пророчим
Крізь Простір в душу залетіла.
Стоїть хатиночка біленька,
Там бабця молиться в куточку –
Ти не забув її, рідненьку,
Її вишивану сорочку.
Ось ти й не ти уже, неначе,
І зникли геть усі тривоги,
І щось в тобі, до сліз дитяче,
Бабусі кланяється в ноги.

Ярмулка

Віорел Котик – відмінник народної освіти України, доктор політичних наук, дипломат, колишній Тимчасовий Повірений у справах України в Румунії, його музичні твори виконують професійні співаки літератор, перекладач з румунської, нині працює над циклом новел «Єврейські синкопи».

Незважаючи на передвечірній час, у бухарестському повітрі ще парували хвилі полудневої спеки, котра ніяк не бажала поступитися вечірній прохолоді. Тож, сподівання на приємний променад виявилися даремними і я повільно попрямував додому.

Біля вхідних дверей зустрів сусідку, яка мешкає поверхом нижче.

- Доброго вечора, пані Райляну.

- Доброго вечора, пане... – сусідка несподівано запнулася, дивно глянула на мене і поспіхом додала: – Доброго вечора, пане Ромán.

В ліфті, завжди балакуча пані Райляну мовчки позирала на мене і, вже виходячи, ошелешила приглушеним голосом: «Я така рада, що Ви також... Насправді, моє прізвище Райнер, але колись... в Голокост, батько змінив на Райляну і це врятувало йому життя».

Сторопівши, я забарився щось сказати, як сусідка миттю вишмигнула з ліфту.

Увійшовши до передпокою зупинився перед дзеркалом. Ова! Отакої! На мій розлогий сміх з вітальні прибігла дружина. Глянула на мене і собі захихотіла.

- Це що таке? Що це у тебе на голові?

На моїй голові була єврейська ярмулка! Пригадав! Сьогодні, в бухарестській синагозі, де відбулася зустріч з Бен'яміном Нетан'ягу, запрошеним дарували ярмулки. З поваги до храму, присутні одягли ярмулки. Споглядаючи один на одного, ми, дипломати, кепкували, що в ярмулках нас не відрізнити від справжнього, галахічного єврея.

- Підігрую тобі вечерю, – посміхнулася дружина, йдучи на кухню.

Перейшов до вітальні, до великого дзеркала. Розглядаю себе в ярмулці. Хитнув головою, а ярмулка тримається, не спадає. Прищурих хитро очі. О! Ярмулка і хитрі очі, це вже образ! Та все ж чогось не вистачає... Ніс! Знаменитий єврейський ніс! Намагаюсь рухати м'язами носа, щоб наростити фірмовий єврейський горбик. Важко! І все ж, нехай маленький, але горбик є. Від таких езекуцій мій ніс аж розчепірівся. Ні, ще чогось ще бракує! Пейси! Кучеряві пейси! Де ж їх взяти? Вибач діда, онучко Іринко, але я підстрижу трішечки твою ляльку Барбі. Причепив обабіч ярмулки дві смужки з перуки Барбі.

Yes! Перевтілення завершено! Глянув у дзеркало. Вау! Кліпнув прищуреними очима, фиркнув носом, похитав хвилястими пейсами. Це ж треба! Ну викапаний єврей!

- Обличчя, ти хто? – глузливо запитав самого себе і мало не проковтнув язика!

- Шалом! – несподівано, як грім серед ясного неба, заговорили Хитрі Очі, шельмувано підморбуючи, – гіб а кік аф ундз!

- А гітн овнт! – Хитрим Очам навздогін пролопотіли сповнені грації Кучеряві Пейси.

- Шабат шалом! – прогугнявив Розчепірений Ніс, бажаючи «мирної суботи».

- А гіт Шабес! – неждано-негадано бадьоро відповів я на їдиш.

- Ой, який милий бубале! – замерехтіли збудженими віями Хитрі Очі.

- Бубале-бубале, ти наш зісер бубале! – грайливо заспівали Кучеряві Пейси.

- Може для вас він бубале і мамале. Я не сперечаюсь. Але гляньте на його носа! Що у нього за ніс? Це ж якась розкаряка! – з прононсом мовив Розчепірений Ніс.

- Так це ж ти!! Ти дивишся сам на себе! - засміялися Хитрі Очі і Кучеряві Пейси.

- Краще полюбайся нами, які ж ми красуні писані, а ти... ну а ти специфічний, симпатичний хорошунчик! – глумливо пирснули Хитрі Очі і Кучеряві Пейси.

Розчепірений Ніс не відчув іронії в їх словах і примирливо пробурмотів: «Хорошунчик? Що ж, «хорошунчик» звучить гарно, мені подобається».

Відчуваю якесь вовтузіння на голові. Це ярмулка піднялася вертикально наді мною, зро-

била один оберт довкола голови і застигла в повітрі прямо перед моїм обличчям.

- Азох`н`вей! – вигукнула Ярмулка. – Ви хто? Що це за гармидер ви тут влаштували?

- Вей із мір! Вей із мір! – заверещали на перебії Хитрі Очі і Кучеряві Пейси. – Ти що, шлемазл, своїх не впізнаєш? Ми ж є а їдіше Хитрі Очі та а їдіше Кучеряві Пейси!

Розчепірений Ніс й собі запахотів: – А ти що за пуриц, що корчиш з себе балабуса?

Ярмулка, набундючено погойдуючи боками, скипіла: – Бікіцер! Що це за швицер компанія? Вам що, повилазило? Я – Одухотворена Ярмулка! Я несу істинний а їдіше дух!

Облетівши ще тричі мою голову, Одухотворена Ярмулка уважно вдивлялася в зіниці Хитрих Очей, розглядала Розчепіреного Носа і профіль і в анфас, а до спокусливих Кучерявих Пейсів навіть потерлася боком. Очевидно, Одухотворена Ярмулка залишилася задоволеною оглядинами, бо сказала примирливим тоном: – «Шалом! Загалом, ви мені сподобалися! Думаю, що разом ми справимо справжній цимес на цьому а їдіше коп!»

«Ого! Мою голову назвали єврейською!» – промайнуло в думках, але вголос я сказав з вдаваним невдоволенням: «Гей! Що це за гешефт тут без мене? Це ж мій коп!»

- Як вам моя пропозиція? – ігноруючи мої зауваги запитала Одухотворена Ярмулка.

- О, він такий шмекедікер інгл – лукаво заблистіли Хитрі Очі.

- Так, це хороший а бухер – задоволено фиркнув Розчепірений Ніс.

- Ой вей, гіб а кік аф ім – а зісер пунем - звабливо проспівали Кучеряві Пейси.

- Я цілком згідна з вами! – промовила Одухотворена Ярмулка. – Отож, ми приймаємо його до нашої буковиніше мішпохи і мазал тов!

- А мехає! - хором проспівали Хитрі Очі, Розчепірений Ніс і Кучеряві Пейси.

З цими словами Одухотворена Ярмулка схвально погойдалася перед моїм обличчям, легко підійнялася у повітря і здійснила м'яку посадку на моїй маківці.

«Ось так, мій друже! – сказав я собі. – Тебе прийняли до а їдіше родини!»

«А може пані Райляну не помилялася?» – бешкетні думки засновигали в моїй голові.

Того вечора, жартуючи, я й гадки не мав, що віщує мені єврейська ярмулка...

Ніч пройшла неспокійно. Насичений подіями день ніби продовжився, але вже у фантазмагоричних сновидіннях. Демонічні сови і кажани з «Los Carpichos» Франциска Гойї погрозливо шугають чорними зграями, намагаючись шарпнути бридкими пазурами. Поруч чвалають потворні привиди, що кривляються в *la danse macabre*, а з-поза сірої хмари боязко виглядає старий єврей у ярмулці з обличчям біблейського мудреця. Старий дивиться сумним і, водночас, лагідним поглядом, від якого химери крадькома зникають у пухнастих хмаринках, що неквапно пливуть вранішнім небозводом...

На обрії вимальовується панорама обійстя мого діда: стодола, стайня, дві кошниці, перед порогом хати жовто-багряні жоржини. Далі видніються криниця, над якою в'ється виноградна лоза і навстіж відкриті ворота. Посеред подвір'я карликове дерево, на гіллі якого погойдуються пожовклі фотографії. Раптом фотокартки здригнулися і одна з них зірвалася на траву. Це була давня світлина моєї матері, де їй всього вісім років. Я добре пам'ятав кожну деталь цього фото... Квітчаста горботка підперезана червоно-чорним боярком. Вишиванка, на якій веселі барвисті лелітки купаються в промінцях сонячного сяйва. На невеличкій тайстрині, що звисає через плече, виткані пуп'янци маленьких троянд. Обережно ступаючи чепуристами гостроносими постолятами, мати сходить з фотокартки і дивиться у бік воріт. Там мій дід тримає за вуздечку запряженого коня.

Мати біжить до воріт і гукає: «Тату! Дозвольте мені піти до корчми Аврума».

Дід мовчки, немов у німому кіно, виводить на вулицю підводу, наповнену мішками з зерном, змахнув віжками і поїхав не обертаючись.

Несподівано тьмяніє. Знову виринає круговерть примарних образів.

- Я Аврум, шинкар з твого села! А я Деві, син Аврума! – заговорили голосом пані Райляну дві голови на тонких шиях, що стирчали з одного довготелесого тулуба, на якому звисав чорний лапсердак. Тулуб мляво погойдувався на ганку незнайомого мені будинку.

Раптом, з під землі пружинно вискакують кумедні солдатики. Вони шикуються в шеренгу і спрямовують карабіни з витягнутими багнетами у бік будинку.

- Curățirea terenului de jîdani! Очищаємо землю від жидів (рум.). – горляють воячки.

Навпроти будинку крилатий каштан, оздоблений, мов новорічна ялинка, лишень те, що, замість кольорових прикрас, на його гіллі повсідалися діти і білі голуби.

Під каштаном згромадилися дві юрби селян, окремішньо, газди і газдині.

Чоловіки притишено гомонять:

- Відей (очевидно-діал.) будуть вбивати Аврума – сказав селянин з латаними бесагами.

Так-так, вже дійшло і до нас... – схвильовано промовив чоловік на ім'я Штефан. – Кажуть, що кондукаторул Антонеску дав наказ очистити Румунію від жидів і циган.

Це очищення вони називають «*curățirea terenului*» («очищення землі» - рум.) – злісно мовив чоловік у костюмі з краваткою, якого усі називали «пан учитель».

- Шляк би їх графив! Як це очищати землю від людей?! Чи це по-Божому? Хіба жид чи циган не людина? – обурився Костин, поважний газда у фетровому капелюсі.

- Я чув, що в Боянах, а там живе багато жидів, постріляли усіх, і малих і старих.

- Ох, добре було на Буковині за австрійського цісаря... - тужливе зітхаючи прошептав, ніби сам до себе, старий дід у постолох.

- Ох, добре було на Буковині за австрійського цісаря... - повторив Лацьо, скрививши збитошну гримасу, імітуючи діда в постолох.

Односельчани вважали Лаця несповна розуму. Це був такий собі безвинний добрий блазень, який вражав дивовижною здібністю до миттєвого віршування. Крім того, Лацьо мав могутній баритональний голос. Хоча з нього й глузували, але Лаця любили всі.

А я позавчора бачив з трамваю як жандарми гнали кудись сотні жидів з валізами. Якийсь панок казав, що їх усіх будуть звозити до Трансністрії.

- Брехав панок... або не знав, - обізвався Штефан - жидів вели на смерть. Їх пригнали на пустир біля Пруту і наказали копати ями, а потім перестріляли і скинули у ті ж ями.

- А з валізами що зробили? - пожвавився селянин з латаними бесагами.

- Гадаю, що жандарми забрали.

- Відей у валізах було золото... - сказав селянин з латаними бесагами.

- Ти що, вуйку, упав з плота. Жиди не дурні. Вони й'го встигли заховати.

- Хотів вуйко злота – упав вуйко з плота! – миттю звіршував Лацьо.

- Відей старий Аврум також десь закопав своє золото... - задумливо прошепотів селянин з латаними бесагами.

- Ви кажіть що хочете, але мені, бігме, не влазить у макітру... це ж не може бути, щоб просто так взяти і без трибуналу вбивати невинних людей.

- Йой-йой, що ви кажете?! Такі уже й невинні? Та це ж вони – жиди і цигани – причина того, що ми погано живемо. Дурять нас, обкрадають, заманюють в борги, а самі жирують як трутні! Вони як воші, що живляться на нашому тілі нашою ж кров'ю!

- Ти що, Танасію, звурдився? Якщо є клепки в голові, то ніякий жид чи циган не обдурить - гарячкував Костин. - А якщо у тебе є воші - то помастися нафтою або піди до шептухи Фрозіни, хай віджене чарами, а заодно хай повідганяє дурість з твоєї голови.

- А хіба жиди працюють. Чи бачив хто його з плугом чи з косою на полі?

- Ой, пішов я лугом, здибав жиди з плугом – не забарився поет Лацьо.

- Танасій каже правду! – запально вигукнув пастух Гіца. - Гляньте який маєток у Аврума. Ще й сина вивчив на інженера у самому Відні. Це ж звідки у нього такі гроші?

- Як звідки? Від нас з вами! З наших гаманців до нього втікають наші гроші!

- Ну ви гляньте на цих лайдаків! - спересердя сплюнув Костин. - Ви мені скажіть? Чи Аврум вас налигачем затягає до корчми? Чи не ви зичите у нього гроші? Чи не ви берете у нього в борг олію, сіль, свічки, нафту чи щось інше? А чому так ся стає, що лайдаки набираються боргів, як блудний пес блошниць? Мовчите?! То я вам скажу: коли я з синами упріваю в полі біля плуга, ви "уприваєте" у корчмі з кухолем пива чи келішком рому.

Від бурхливо-сердитого монологу газди Костина селяни притихли.

- А Ви, пане вчителю, що гадаєте про це «очищення землі»? – запитав Штефан.

- Маю вам сказати, поважні газди, - голосом обізнаної людини відповів учитель – що, крім «очищення землі», румунський уряд задумав ще й «очищення» румунської нації. Ця політика отримала назву "*purificarea etnică*"¹.

- А це що ще за біда? - майже хором запитали селяни.

- А це означає «очищення» румунської нації не лише від євреїв, але й від інших чужорідних людей. На Буковині проведуть перепис, щоб знати де живе нерумунський люд і скільки його. Потім цей люд будуть силувати виїхати з Буковини.

Від таких слів селяни заворушилися і стали навперебивки гомоніти.

- Нерумунських людей на Буковині є дуже багато!

- Так-так! Крім нас, українців, є ще німці, поляки, липовани. І що нам робити?

- А я так міркую – рвучко сказав селянин з латаними бесагами - якщо хочеш далі жити у своїй хаті, записуйся румуном. А інакше, бери свої бебехи і шуруй світ за очі.

Усі замовкли. Обважнілі голови чоловіків похилилися, немов переспілі соняшники. І лише старий дід у постолах, який ніби й не чув бесіди селян, вийняв люльку, закурив і статечно промовив: «Усе йде від влади! За цісаря, на Буковині люди жили і не переймалися тим, хто якою мовою балакає і в якій церкві молиться. Усе йде від влади! Порядна і мудра влада творить добро між людьми, а паскудна і безчесна - лишень зло!»

На ганку вже немає двоголового тулуба у лапсердаку. Натомість, з дверей будинку виходить молодий військовий в уніформі з аксельбантами, а за ним згорблений Аврум в ярмулці. Позаду стоїть жандарм, карабін якого впирається дулом у спину старого єврея.

Перед ганком горить невелике багаття. Суб-офіцер підняв руку, вимагаючи тиші, хоча довкола й так стояла мертва мовчанка. Навіть голуби, котрі мов пухнасті китиці запишено возсідали на крислатому каштані, і ті завмерли і не тріпотіли крильцями.

Карбуючи кожне слово, суб-офіцер голосно сказав: „Ми прийшли очистити село від єврейських паразитів. Думаю, що багато хто з вас пізнають цей зошит. Тут список тих, хто, через нужденність, потрапив в «сіті» єврейського шкуродера. З цієї миті ви вільні від цих несправедливих боргів» - з пафосом вигукнув суб-офіцер, сподіваючись на схвальну реакцію принишклих селян. Витримавши неочікувану паузу, він жбурнув зошит у вогонь.

Записник несміливо задимів, випускаючи темно-сірі вихорі, що закружляли над багаттям. Димчата круговерть розгорнула пожовклі сторінки, які зашелестіли і почали, саме по собі, перегортатися під цмокання вогняних язиків.

Грובהва тиша оповила усіх і все. Завмерли діти і голуби на гіллі каштану, дві зграйки селян, жандарми з карабінами, суб-офіцер з піднятою рукою, згорблений Аврум і навіть криваве багаття. Все зціпеніло, немов химерні фігури з театру живих скульптур.

Раптом, суб-офіцер рвучко обертається до Аврума, стягує ремінь з його штанів, що залишилися звисати на двох шлейках, і цим же ременем зв'язує йому руки. Старий впав навколішки. Окинувши поглядом подвір'я, суб-офіцер поволочив Аврума по східцях дому і далі, через увесь двір, до трьох молодих сливових дерев, що росли поруч з криницею.

- Йой, люди добрі, що це буде? – заголосив жінка у натовпі.

- Повели людину, як худобину на забій.

- Сараку (*бідолаха – діал.*) Аврум... Дочку Регіну поховав, як було їй лише десять. Два роки тому дружина Циля теж пішла на той світ - зітхнула жінка ім'я Касандра. - Один син Деві лишився. Але він десь далеко, у Румунії. Сараку Аврум...

- Чого це Аврум сараку? Чого ти так переймаєшся за Аврумом? Дивись он яку садибу збудував на сльозах боржників своїх, сльозах голодних дітей і битих жінок.

- Щезло би! Що ти патякаєш, Саветко! - накинудилися жінки з гурту. - Твого Філя чути аж на другий кут села, коли він в корчмі співає з такими ж як він - пияками. Чи думає він тоді про своїх дітей, чи про тебе? Звісно, що ні! То чого мав би Аврум про вас думати? Не шукай гудза в сраці, Саветко! А про свої сльози питайся свого Філя, а не Аврума.

Аврум стояв прив'язаним до стовбура сливи, згорбившись, у ярмулці, тримаючи перед собою стулені до купи долоні, ніби невинне дитя у молитовній позі перед Стіною Плачу. Аврум шептав молитву. Він відчував присутність Всевишнього.

- На коліна! Стань на коліна. – наказав суб-офіцер.

Аврум нічого не чув. Власне, йому були байдужі ці окрики. Бо Аврум говорив з Богом. Аврум проникався душею з сутністю Бога...

Жандарм, що стояв поруч, розмахнувся і вдарив Аврума прикладом карабіна в плече. Від удару старий скорчився і безсило сповз вздовж стовбура. Спочатку на коліна, а потім поволі припав усім тілом до землі, скрутившись калачиком і залякши в позі ембріону. Напевно, так він хотів знову стати зародком в лоні матері, бо лише там, в материнській утробі, і лише єдиний раз у своєму житті він відчував себе затишно, спокійно, без тривоги.

Раптом Аврум прокволом звів голову і підійнявся на коліна. Якась незвідана сила зрушила старого далі і він випростався у весь зріст. Його погляд був спрямований у небо, туди, де вистачить місця для всіх, де не повинно бути «вбивчих очищень». Почуття гніву танули, мов

забруднений весняний сніг, натомість його серце наповнювалося почуттям душевної полегшеності від того, що його стражданням приходить кінець. Обличчя Аврума випромінювало дивовижну двоякість, в якій переливалися і свята смиренність і уїдливі сарказм. Звівши вицвілі очі до неба, Аврум ворухнув губами: «Я вже йду... йду до вас...». Невідомо, чи то він звертався до Всемилоствитого Бога, чи то до дружини і доньки.

- На коліна! Я наказав на коліна! – знову заволав суб-офіцер.

Аврум не чув, він перебував у стані духовного прозріння і лише погойдував легенько похилою головою, дивлячись насмішкуватими очима, які ніби промовляли: «Ой-йой, хлопче, жодне зло не минає безкарно... так і знай... жодне зло не минає безкарно!»

Від нового удару прикладом Аврум впав коліна. Його скуйовджене волосся спадало з під ярмулки поріділими пелехами, немов обтріпані тороки старої зношеної хустки. Сухорляві плечі здійнялися так високо, що його голова видавалася майже повністю зануреною в тіло. Здавалося, що там вона затаїлася, знайшовши безпечну криївку.

Селяни, сковані гнітючою безпомічністю, стояли з опущеними головами. Безсилля і почуття приреченості розтרוшувало, спустошувало, душило кожного з них.

Зловісна тиша, що панувала довкола, перервалася різким голосом суб-офіцера: «Аврума Райнера засуджено до смерті. Вирок буде виконано публічно, тут на місці».

Суб-офіцер дає команду цілитися. Жандарми застигли з піднятими карабінами. Раптом, один з них розгублено опускає зброю додолу.

- Що трапилося, Петреску?

- Не можу, пане суб-офіцер - тремтливим сказав молодий жандарм - не можу... не можу стріляти в цього старого... це так ніби мав би стріляти в мого діда... не можу...

Суб-офіцера перекошило: «Якщо не піднімеш негайно карабіна...» і тут він запнувся у незавершній фразі. Його голос був перерваний, цілковито перекритий розкотистим парубочим співом, що заповнив усе довкола своїм громовим звучанням: «Буковино, ти зелена, на три часті розділена. Тай зірву я три листочки з червоної калиночки»

Лацьо співав потужно, на весь голос. Його обличчя, його очі, що, зазвичай, сяяли ангельським добросердям, нині пломенілись ненавистю. Його збурений голос пронизував гнівом, немов клекіт сотні стривожених трембіт: «Плаче серце, має чого. Нема правди ні від кого. Пішла правда долинами, а неправда межі нами».

Прогримів залп. У повітрі в'юниться їдкий дим. Гамірно злітають переполохані голуби. Лацьо замовк... Болюче відлуння його співу ще віддається між небом і землею, аж поки не застрягає в скорботних вітах розстріляних, скроплених кров'ю дерев: «Плаче серце, має чого, нема правди ні від кого, пішла правда долинами, а неправда межі нами...»

Божевільно-потворна тиша здавлює мої скроні, стискає груди, спирає мій подих.

Прокинувся від легкого поцокування у шибку, так ніби хтось хотів обережно мене розбудити. Пара білих голубів шкрябає раз у раз пухнастими хвостами по віконному склі.

Холодний піт проймає усе моє тіло. В голові сумбурно роїться круговерть образів... моя мати, дід Дінчик, пані Райляну, Деві, жандарми, Аврум в ярмулці і три сливи...

Поступово усвідомлюю, що це був сон. Це були мої важкі сновидіння, пов'язані з єврейською родиною, котра колись мешкала у моєму селі. Якось, в кінці літа 1941 року, по селу розійшлася звістка, що будуть судити Аврума. Мати пригадувала як вона, разом з іншими дітьми, збіглися біля корчми. Жандарми вивели Аврума з будинку і прив'язали до сливи. Приречений старий єврей молився, аж поки його привселюдно не розстріляли. Труп кинули у дерев'яний ящик і вивезли за село, де і закопали на цвинтарі для тварин.

Маєток Аврума пограбували ті ж, хто його вбивав. Тягнули все... Згодом, вже й сам будинок повністю розібрали по цеглинкам. За якийсь час обійстя Аврума перетворилося на бур'янистий пустир. Після війни, колишню Авруміву землю поділили на дві частини і віддали під забудову. Одну з них отримав мій батько. Там і нині стоїть батьківська хата, в якій я народився. У спадок від Аврума нам залишилися криниця і три сливових дерева.

... Подейкували, що на наступний день після розправи над Аврумом, в село таємно приїжджав його син Деві, який вночі він викопав останки батька і вивіз для перепоховання. А ще казали, що іноді Деві з'являється серед ночі з рискалем, ходить як примара по своєму колишньому городу, копає і шукає захований батьком скарб – горщик із золотом.

- Мамо, я бачив на городі викопані ямки. Це бува не Деві приходив вночі?

- Ні! - засміялася мама. - то батько викопав ямки для стовпів, там буде паркан.

Довгий час в дитинстві мене переслідував сон, нібито вночі, на нашому городі стоїть Деві з величезним рискалем в руках, а довкола нього сотні викопаних ямок. Він стоїть спиною до мене, а потім різко повертається, докірливо дивиться мені в очі і хрипле каже: «Віддай моє золото. Я знаю, це ти його знайшов». Поступово Деві перетворювався на тьмяну тінь, що вибрикувала чудернацькі піруети над кожною ямкою і верещала: «Ой вей-вай! Золото моє віддай!» Мало помалу химера ставала невиразною і розсіювалася у повітрі як пухнастий дим від спаленого сухого бур'яну. Проте, моторошний голос Деві ще довго скреготав гнітючим нічним відлунням: «Віддааай моє зоолотооо!».

А я ходив, мов сновиди, поміж ямок і в кожній з них знаходив по одній золотій монеті. Проте боявся не те щоб взяти, а й навіть нахилитися. В останній ямці був великий горщик в ярмулці, з якого на мене дивилися сумні очі старого Аврума.

- Я не знаходив... я не брав... я не брав Вашого золота... - пробурмотів я швидше подумки, оскільки від переляку не міг навіть розтулити рота.

- Я знаю, хлопчику... - тихо мовив Аврум. - Бо у мене й не було золота... у мене були лише кайдани. І навіть якби ці кайдани були з чистого золота - розпачливо продовжив старий - вони все ж залишалися б кайданами! Запам'ятай, хлопче, - лунав містичний голос Аврума - мені вкоротила віку не куля вбивці. Я загинув від кайданів неправди і свавілля.

Про глибину слів, сказаних мені уві сні старим Аврумом, я збагнув вже потім, на перехрестях дорослого життя, згадуючи мудрість невинно страченого єврея.

Раптом, мої спогади спалахнули блискавицею: «Аврума Райнера засуджено...» Аврум Райнер?! Пані Райляну також була Райнер! А якщо Аврум її родич? Від вірогідності такого неймовірного відкриття мій пульс зачастив з швидкістю заячого серцебиття. «Негайно, негайно до пані Райляну» - найперше, що спало мені на думку. Однак, глянувши на годинник, на якому було лише о пів на сьому, я притишив свою бурхливу реакцію.

Заваривши улюбленої кави, пішов з паруючим горнятком на балкон і тільки-но простягнувся у зручному шезлонгу, як на мене війнуло тютюновим димом. Це був тонко-солодкий аромат сигарет LD, які палила пані Райляну. Її балкон був поверхом нижче нашого, тому ці тютюнові пахощі були мені знайомі.

Я перехилився через поручні і побачив пані Райляну, також з горнятком кави.

- Доброго ранку, пані Райляну.

- Доброго ранку, пане Романе! Ви і в суботу прокидається ні світ ні зоря?

Мені так кортіло якнайшвидше довідатися чи Аврум Райнер є її родичем, що одразу збуджено випалив: «Пані Райляну, а чи були у Вашій родині чоловіки на ім'я Аврум?» Горнятко захиталося в руці жінки. Затягнувшись сигаретою, пані Райляну звела у мій бік здивований і, водночас, збентежений погляд.

- Прізвище Райнер досить поширене, а ім'я Аврум й поготів - стримано відповіла жінка, випускаючи клубки білястого диму. - А, власне, чому Ви запитуєте, пане Романе? Ви знаєте якогось Аврума Райнера? - з льодяним тембром в голосі запитала жінка.

- Так, пані Райляну. Хоча я, особисто, його не бачив і не знав, але моя мати і дід розповідали про шинкаря Аврума, який жив у моєму селі.

- А де саме він проживав і коли це було?

- Аврум, про якого розповідали мої родичі, жив у передмісті Чернівців, у селі Чагор. У 1941 році, якщо я не помиляюсь, його розстріляли жандарми. А ще мені відомо, що у Аврума був син Деві, який був інженером і жив у Бухаресті.

Я випалив усе без запинки і дуже пошкодував! Горнятко впало з рук жінки, яка, відкинувши голову на спинку крісла, завмерла з незворушною блідою маскою на обличчі.

- Пані Райляну, що з Вами?! Пані Райляну! Пані Райляну!

На моє щастя, жінка одразу опритомніла, поворушила пальцями рук і відкрила очі. Проте, на мої звертання не озивалася. Поволі здійнявши руки, вона притиснула долонями скроні і, встромивши пальці у кучеряве волосся, почала хитатися вперед і назад, видаючи нерозбірливі гортанні звуки. Я був у розпачі! Що робити?

- Пане Романе - почувся слабкий голос пані Райляну.

- Я тут, пані Райляну, як Ви почуваетесь? - вигукнув я на радощах.

- Приходьте до мене... поговоримо.

В оселі пані Райляну повівало приємним затишком. Запропонувавши крісло поруч з елегантним журнальним столиком, пані Райляну пішла на кухню, щоб принести каву.

Інтер'єр квартири однозначно вказував на уподобання газдинею антикваріатом. Інкрустовані меблі, бронзові люстри, безліч ваз з кольорового скла. Усе це гармонувало з атласними шпалерами і мозаїчним дубовим паркетом. На стіні навпроти, в багетній рамі, висів портрет чоловіка в костюмі з жилеткою, на якій звисав ажурний ланцюжок, прикріплений оздобленою камінцями шпилькою. Стоячий ковнір білої сорочки і краватка-метелик, а також пенсне вказували на поважне місце цієї особи в суспільстві.

- Це мій батько – підійшовши сказала пані Райляну – він був гідроінженером. Це давня фотографія, 1949 року. А ось ця світлина - 1972 року. Тут мій батько на відкритті румунсько-югославської гідроелектростанції «Залізні Ворота» на Дунаї.

- Ого! Це ж він поруч з Ніколае Чаушеску та Йосипом Броз Тіто!

- Так. Мій батько брав участь проектуванні цього грандіозного об'єкту.

- Прошу до кави, пане Ромáne.

Ми сиділи обабіч маленького столика. Кава в порцелянових горнятках парувала, заповнюючи чарівним ароматом усю вітальню.

Будь-ласка, розкажіть усе, що Ви знаєте про Аврума Райнера.

- Власне, я вже усе й розповів з того, що знав від батьків.

- І все ж, може пригадаєте ще якісь деталі.

- Ні, на превеликий жаль... хоча... Ваш дід наснився мені цієї ночі.

- Он як! Прошу Вас, розповідайте – майже благаючи мовила пані Райляну.

- Не буду оповідати увесь сон, але скажу одне, що видається мені доречним: Аврум Райнер зустрів останню мить свого життя з виразом обличчя людини, сповненої чистої, світлої Божої благодаті. Звісно, це був лише мій сон...

- Ні-ні! Це так символічно. Незнайома людина наснилася Вам саме у такому образі. Батько розповідав про діда як про дуже побожну людину і відданого сім'янина.

- Якщо деталі мого сну для Вас є важливими, то можу ще сказати, що перед стратою Аврум молився, споглядаючи на небеса, і шепотів: «Я вже йду... я вже йду до вас...»

В схвильованих очах пані Райляну проступили сльози. Вона дивилася повз мене і все повторювала: «Це незбагненно... це незбагненно...»

Щоб змінити напрямок бесіди, я ввічливо запитав: «Чи могли б Ви розповісти про Вашого батька та його спогади, пов'язані з моїм селом?»

- Пригощайтеся кавою, бо прохолодною вона не так смакує – пані Райляну відійшла трохи від хвилювань і розпочала свою розповідь: «Батько мало згадував село. Він навчався у Чернівцях і проживав у тітки. По закінченні гімназії, дід відправив його на навчання до Відня. А вже потім, батько навчався у технічному університеті в Цюріху. Він був у захваті від феномену електроенергії. У той фатальний день батько саме приїхав з Бухаресту, щоб врешті умовити діда переїхати до столиці, де батько мешкав вже понад три роки і обіймав посаду інженера. Єврейські погроми вже кілька років тривали по усій Румунії, проте, батька не чіпали, з огляду на його унікальну професію гідроінженера. Він, був серед тих не багатьох інших високоосвічених євреїв, яких офіційно визнали «потрібними для національної економіки». Добре пам'ятаю деталі його розповіді про той день. На околиці Чернівців батько хотів найняти фіакра, щоб поїхати в село, коли раптом почув знайомий голос: «Добридень, Деві». Це був селянин з Чагра, який повертався з млину на возі, завантаженому мішками. «Добридень. Чи не візьмеш до села, бо ніяк не знайду фіакра».

У мене похололо в грудях: «це просто якась містика!»

- Той селянин - продовжила пані Райляну - практично врятував життя батькові. Він розповів про те, що вранці жандарми розстріляли мого діда. Батько поривався їхати в село, але селянин переконав його, що живим він зробить більше для збереження пам'яті свого батька, аніж бути закопаним поруч з ним на цвинтарі для тварин. Більше того, селянин погодився допомогти таємно відкопати труп Аврума і вивезти до єврейського цвинтаря.

Я слухав пані Райляну, а в уяві плили кадри з мого сну, як дід від'їжджав до млину.

- Скажіть, будь-ласка, а чи не пам'ятаєте Ви як звали того селянина?

- Аякже, добре пам'ятаю, бо батько завжди з теплотою згадував цього доброго селянина і його батька, бо саме вони, тоді вночі...

- То ж як його звали! – урвався мій терпець.

- Його звали Дінцик.

Я зіскочив з місця і збуджено вигукнув: «Це був мій дід! Це був мій дід!»

Пані Райляну ошелешено глянула на мене, різко встала з крісла, підійшла і по-материнськи обійняла. Зронені з наших очей рясні сльози все набігали одна на одну, змішувалися і прилипали до наших притулених обличчя.

«Це неймовірно! Це неймовірно!» - раз у раз повторювала пані Райляну.

- Ви навіть не уявляєте! Я плачу і радію водночас. Мої сльози – це вияв моєї невимовної радості. Ви – онук людини, котра врятувала життя моєму батькові. Зачекайте хвилю! - поспіхом сказала пані Райляну і натиснула на одну з керамічних плиток каміну, в бічній стороні якого автоматично відчинилися дверцята невеличкого сейфу.

- Ось це для Вас, дорогий мій пане Ромáne – дещо урочисто сказала пані Райляну і подала мені інкрустовану дерев'яну скриньку.

- Батько заповів цю родинну реліквію моїм нащадкам, але, Бог не обдарував мене щастям мати дітей. Та й близьких родичів у мене немає. По віку Ви могли б бути моїм молодшим братом. Отож, прошу Вас, як брата, прийміть цю нашу родинну пам'ятку.

- Дякую, пані Райляну, але... що це?

- А Ви відкрийте і побачите.

Взявши в руки скриньку я обережно поклав її на стіл і відкрив. В скриньці лежала стара чорна ярмулка. Мені стало моторошно, відчував, що ціпеню.

- Це ярмулка Аврума - мовила пані Райляну. - Коли відкопували небіжчика, Ваш дід побачив ярмулку поруч з головою Аврума і передав батькові: «Візьми, Деві, і збережи, бо це єдиний справді невідлучний і вірний друг твого батька. Це знак святої пам'яті».

Додому повернувся цілковито приголомшеним. Якась незбагненна містика! Якийсь неймовірний збіг обставин у подвійному вимірі, де пов'язалися в одне сплетіння реальні події та моє безконтрольне сновидіння. Психічне потрясіння і буревій полярних емоції розтросували здатність мого розуму дати більш-менш раціональне пояснення.

Вийняв зі скриньки стару ярмулку, розправив її, тримаю в руках і розглядаю цей, здавалося б, дуже простий кравецький виріб. Ну що в ній такого надзвичайного?

«Скажи ж бо, ярмулко, в чому твоя духовна місія?»

Може в тому, щоб носії твої завжди відчували духовний зв'язок з Всевишнім, завжди пам'ятали, що Він є над ними і цінували Його мудрість вище власної голови?

Може ще й в тому, щоб носії твої не забували духовні корені та ім'я свого роду?

«Скажи ж бо, ярмулко, в чому твоє життєве призначення?»

Може в тому, щоб бути завжди і всюди разом з євреєм, де б він не був?

Може ще й в тому, щоб разом з ним поділяти радість і печаль, щастя і горе, достаток і злидні, почесні і кривди, злеті і падіння, страждання і втіху?

«Скажи ж бо, ярмулко, в чому твоя магічна сила?»

Може в тому, щоб захистити знедоленого і утішити нещасного, приземлювати пихатого і підносити мудрого, напоумляти неправедного і освятити блаженного?

Може ще й в тому, щоб не дати йому згинуть у цьому недосконалому світі?

Ой, ярмулко, ярмулко... яких ще випробувань тобі не приходилося зазнавати?

Споглядаю прострелену ярмулку і думаю: хоча й довелося їй колись впасти додолу разом з невинною головою, все ж вона жива, ось тут, переді мною, у сяйві вранішнього сонячного проміння, як знамення Життя, як ниточка зв'язку між Небом і Землею...

Таїнство її невмирущості у тому, що вона житиме, допоки живе її народ.

Бельгія, Антверпен

Примітки:

1. 3 липня 1941 року, перший віце-прем'єр Міхай Антонеску заявив на засіданні румунського уряду: «У нас нині найбільш сприятливий історичний момент для ... очищення нашого народу від чужих нашому духові елементів... результати перепису населення зорієнтують нас щодо проведення етнічного очищення цих румунських провінцій... (Бессарабії та Буковини). У разі доцільності... будуть вжиті заходи примусової міграції єврейського та усіх інших чужинських елементів, яких необхідно буде виселити через кордон».

Вірші

Ніна Хмельницька (творче псевдо – Ніколь Нешер) – поет, лауреат міжнародних літературних конкурсів і фестивалів мистецтв. Жанри – поезія, пісенні тексти. Автор поетичної збірки «Планета Ніколь». Член Міжрегіональної спілки письменників України. Член Конгресу літераторів України. Живе та творить в м. Хайфа, Ізраїль.

ПЕРЕКЛАДАЧ:

Лецькін Михайло Олександрович народився 1932 року в місті Орша Вітебської області (Беларусь). 1955 року закінчив Московський державний університет ім. М.Ломоносова, там же 1968 року захистив кандидатську дисертацію з російської філології. Викладав протягом 1957-1972 рр. лінгвістичні дисципліни в Тюменському педінституті (нинішньому університеті), а протягом 1972-2014 рр. - в Житомирському державному університеті. Лауреат Всеукраїнської премії ім. І.Огієнка; літературознавець, поет, перекладач.

КОРОТКА МИТЬ

Життя коротке й швидкоплинне.
Жадай не виграшу, а гри!
Завісу спущено неспинно,
І, коли час даремно гине,
Тоді без оплесків замри...

Вантаж багатства, блиск і слава –
Усе це марне, не нове.
А тіло – ця крихка оправа,
Гріхів не втримавши появу,
До ранку вряд чи доживе.

Зродився – вмер... Дві чільні дати.
Тире між ними о порі.
Короткий шлях, в лецата взятий,
І не уникнути розплати –
Ми пішаки в злостивій грі.

Забудемо в ривках нежданих
Про спокій нелегкого дня.
О, дай нам, Боже, без обману
Прожить від forte до piano,
В Любов пірнувши навмання.

ВІРШ ВИНІКАЄ УВІ СНІ...

Вірш виникає уві сні...
Рядки злітають так раптово,
Змінило оболонку слово,
Але думки за власним зовом
Суть очищають у вогні.

Вірш виникає уві сні –
Росток свідомості поснулий.
Торкнись чола, мій Боже чулий,
Звільни поета від намулу
Й прости провини потайні.

Вірш виникає уві сні...
З-під неба, із якогось звиву.
З'являється звичайне диво:
Поезії вінок грайливий
Смарагди красять осяйні.

Вірш виникає уві сні.
Під зірковим покровом ночі
Він бути вишуканим хоче.
І ти пливеш, закривши очі,
Згубивши страх, в незнані дні.

Вірш виникає уві сні –
Сакральне таїнство і мука.
Від хтивості і до розлуки,
Від радості і до розпуки –
Криниця слів без маячні.

Вірш виникає уві сні –
Кастальських чистих вод мотиви,
Евтерпи звичай, дух грайливий.
Пегасова метнеться грива
В миттевість творчої борні...

Вірш виникає уві сні...

ПОСТАВЛЮ КРАПКУ В СИНЯВІ РЯДКА...

Поставлю крапку в синяві рядка.
Віконниці затулить темний вечір.
Печаль, у сріблі скронь така гірка,
Укриє шаллю захололі плечі.

Над синім світом тане синя вись.
Любовна пристрасть вся в ультрамарині.
Змішаю жовтий і зелений ліс,
На полотні ж заплаче осінь... синім.

БЕРЕГИ ПОЧУТТЯ

.
Ми рядками сплелися з тобою.
Вдалині – береги почуттів.
І жовтневого неба габою
В вирій тягнеться клин журавлів.

.
Сторінок відкриваю розкрилля, –
Дозрівають там віршів жита.
Не дарма витрачались зусилля:
В поцілунку зіллються уста.

.Я забуду прикмети погані –
Щастям сповнені відра наллю.
Зелень літа влетить на світанні
В усамітнену душу твою.

СОРОК РОКІВ ЩЕ ТОМУ...

Вечір, захід весь рожевий,
Часу станули сліди.
Край Полтави сад вишневий...
Місяць юний, як завжди.

Дві душі в обіймах ночі
Подолати прагнуть тьму.
Як прокинутись я хочу
Сорок років ще тому...

І БУДЕ ДЕНЬ...

І буде день, і буде слово...
Перо, блокнот, флакон чорнил.
І ти, до подвигів готовий,
І я у повноквітті сил.

В вінок сплітаються катрени,
Лишилось обмаль цигарок...
І зрілість, вийшовши на сцену,
Краде у юності квіток.

І буде ніч, і шепіт сонний...
Уривки фраз і помах вії.
Ти поруч, гедзь мій невгомонний,
І я, мов янгол світла твій.

Світанок – з перламутру чашка –
У вікна римами дзвенить.
О, як тобі зі мною важко...
Мені ж з тобою таланить!

БІЛИЙ АНГЕЛ

Кохать в півсерця, страждать в півміри,
В чуття колишне згубити віру...
В пустій криниці на дні – водиця.
Ковтком надії вже не напиться.

Горіло ярко – і відгоріло,
В грозі весняній відгуркотіло.
Рахунок кривдам – даремне діло!
Душа застигла в обіймах тіла.

І білий Ангел розправив крила.
Здолать кохання – судьба безсила.
Розплутать вузол – Господня сила:
Червона нитка сліди лишила.

Межа

Єврейську історію складено із сегментів, вельми умовно пов'язаних між собою якоюсь подобою пуповини. Цей сегментарний ланцюжок захоплює й веде дослідника в неймовірну глиб часів – туди, де кочові стародавні євреї трохи відрізнялися від своїх диких сусідів, ганяли баранів і козлів зеленими пагорбами Самарії і кам'янистими схилами Іудеї... Можливо, звідти й походить наш національний потяг до кочового і звичка до зміни місць – властивість, яка безсумнівно сприяла виживанню народу в екстремальних обставинах. Місце народження і країна проживання ставали євреєві за батьківщину, але – проміжною батьківщиною, яких чимало зустрілося на нашому історичному шляху і які могли бути замінені одна за одною. А справжньою батьківщиною, куди до часу і не сподівалися повернутися, був Єрусалим, майже міфічний і який у той же час існував насправді, в іудейських горах: «Нехай всохне моя права рука, якщо забуду тебе, Єрусалиме». Ця сповнена драматизму клятва була знайома кожному єврею з дитячих років, і не було такого, хто б її не знав і не повторював. Ця обітниця пов'язувала покоління і єврейські етноси, які в кращому разі знали один про одного лише з чуток: ефіопських фалашів і курдистанських лахлуків, східноєвропейських ашкеназі і північноафриканських сефардів, індійських бней-менаше і грузинських ебраелі. І, клянучись у вірності Єрусалиму, всі вони, спільно, відчували себе дітьми Авраама, Іцхака і Якова.

А потім духовний порив висихав, як і має бути з будь-яким поривом, і всі вони далі жили нудним звичайним життям, за законами, продиктованими здоровим глуздом і навколишнім середовищем.

Приємно з теплим сумом згадувати «старі добрі часи» – чи то пасторальні турботи про баранів і цапів історичної батьківщини, чи сільське життя в містечках Межі осілости, по сусідству з білою кізкою, так красиво намальованою Марком Шагалом і Ель Лисицьким.

Такі ностальгічні спогади підносять тебе у власних очах.

Всі ми вийшли з Межі осілости, як російська література з гоголівської «Шинелі». І залишилися від Межі лише назви містечок та старовинні цвинтарі з врослими до пояса в землю покритими могильними плитами, покритими рудо-сірим лишайником і напівзітертими єврейськими письменами.

– Каравани йдуть на Схід,
Каравани єврейських кладовищ...

Кладовища залишилися, а люди пішли з країни, яка містилася в кордонах Межі. Дивна ця і унікальна країна називалася «їдишландія», хоча на географічних мапах така назва не значилася ніколи. Євреї, що розмовляли мовою їдиш, жили тут сотні років, у другій половині 19-го століття їхня чисельність сягала п'яти мільйонів чоловік. Територія їхнього, як нині кажуть, «компактного проживання» була широчезною, вона охоплювала частини сучасних Польщі, України, Білорусії, Литви, Латвії, Бессарабії. Європейські держави сперечалися й сварилися, непевний політичний вітер блукав і змінював напрямок – і державні кордони змінювали свої обриси, землі переходили з рук одного правителя до іншого, а разом із землями і люди, що їх населяли. Відносини Польщі з Росією завжди залиша-

ли бажати кращого, і їдишландію, підвішену між: цими двома країнами, кроїли й перекроювали, як відріз тканини на кравецькому столі. Мешканці слухняно опинялися то «під поляками», то «під москалями». Зміна влади сприймалася ними з великим байдужістю, а політичний розклад цікавив в останню чергу: занурені у своє «їдишкайт» («єврейське життя» – їдиш), вони, в масі, ним і задовольнялися і, тримаючись окремішньо від «гоїв», вели замкнений спосіб життя. їдишландія, строго кажучи, була одним величезним гетто зі своїми, специфічними особливостями.

Були там, як заведено в нашому світі, і незможні напрочуд, і багатії. Шолом-Алейхем своїм безжальним пером окреслив, хто ж він такий – цей містечковий мільйонер, котрий разом з рабином керував життям містечка: це той, у кого є сто тисяч. Справді, таке зворушливе уявлення могло скластися лише в середовищі нерозважливих і легковажних «торговців повітрям».

Пристаєвані до виживання під гнітом, за довгі століття блукань по білому світу євреї розвинули в собі гострі конкурентні якості і успішно пускали їх у хід при неминучих контактах з людьми корінних народів, серед яких їм доводилося селитися й жити. Так сталося і в Росії, після трьох поділів Польщі в 1772, 1793 і 1795 роках, коли до Російської імперії відійшли східні польські терени, густо заселені євреями.

Сталося це, власне, ще раніше – в 1654 році, після загарбання Смоленська царем Олексієм Тишайшим, батьком Великого Петра. На додачу до відкушеного польського окрайця Тишайший отримав, за різними відомостями, від десяти до п'ятнадцяти тисяч євреїв, з якими «віч-на-віч» у такій кількості Росія не зустрічалася ніколи раніше. Що робити з цими новими підданими, дивно вбраними, котрі розмовляли незрозумілою мовою, замкнутими у своїй релігійно-національній шкаралупі, ніхто не знав. І ось поклали нічого з ними не вирішувати й залишити їх у безглядному нехтуванні, так буцімто вони й не значилися серед інших «військових трофеїв». А найпідприємливіші з них, одиниці, опинившись «під росіянами», придивилися до ситуації й подалися зі Смоленська на Москву в пошуках успіху та грошей. До цих «одиниць» належали яскраві люди: Павло Шафіров –

батько майбутнього віце-канцлера барона Петра Шафірова, Веселовські, Евреїнови. Самозрозуміло, всі вони вихрестилися, взяли православну віру і отримали нові, російські імена – це було конче потрібно, без цього годі було й думати про вступ на державну службу й кар'єрне зростання. Нехрещеного батька барона Шафірова, на ім'я Шая, настільки ж важко уявити в царському Посольському приказі, куди він, володіючи кількома мовами, вступив перекладачем, як немислимий у радянські часи безпартійний у МЗС на Смоленській площі. Хочеш до МЗС – вступи в партію, хочеш «робити кар'єру» в Посольському приказі – вихрещуйся. Ось Шая і вихрестився, виходячи привихрестився, виходячи при цьому з незамулених прагматичних міркувань. Можна не сумніватися, що новоявлений «Павло» в душі залишався палким іудеєм, а син його, віце-канцлер і барон, до кінця своїх днів у рот не брав свинини аж ніяк не з гастрономічних мотивів.

Російські царі, слід віддати їм належне, аж ніяк не вітали появи євреїв в Росії – за винятком обмеженого числа їх у ряду іноземних фахівців, найманих за контрактом на державну службу. І Катерина Велика, підписуючи 23 грудня 1791 року Указ про заснування «Межі постійної єврейської осілості», зітхнула, мабуть, з полегшенням: тепер російським євреям було суворо заборонено перетинати чітко окреслений кордон території, відведеної їм для проживання. Отже, застереження, висловлені вінценосними попередниками Катерини Другої, були прийняті нею з усією серйозністю. Тепер євреям був заказаний шлях до столиці і міст Внутрішньої Росії, щоб не бентежили довірливої російської людини своєю темною вірою і не змагалися з нею в умінні ошукати першого стрічного заради вигідного інтересу.

Сенатор Гавріла Державін – той самий, що уславився благословенням юного Пушкіна («Старий Державін нас помітив / І, в гріб йдучи, благословив»), – доклав вельможну руку до створення основоположного документа «Положення про влаштування євреїв 1804 року». «Єврейське питання» чомусь дуже бентежило сенатора-поета, він глибоко його вивчив і дійшов наступних цікавих висновків: «Жиди-орендарі в корчмах продають вино вдень і вночі... Ці корчми спокуса для на-

роду, там селяни розбещують звичаї...». І ще: «По жнивах (селяни) непомірковані й необережні щодо витрат: їдять, п'ють, веселяться й віддають жидам за старі борги і за п'ятики все те, що ті зажадають; через те взимку вже зазвичай виявляється в них нестача... Так виманують у них жиди не тільки насущний хліб, айв землі посіяний, хліборобське знаряддя, майно, час, здоров'я і саме життя... п'яних обраховують, оббирають з голови до ніг, і тим опускають поселян у достеменні бідність і злидні». І ще: «Важко без погіршення і по справедливості кого-небудь суворо звинувачувати. Селяни пропивають хліб жидам і через те терплять нестачу в ньому. Власники не можуть заборонити пияцтва для того, що вони від продажу вина майже весь свій дохід мають. Та й жидів повною мірою звинувачувати не можна, що вони для прожитку свого витягають останній із селян харч».

Ну, що ж, спасибі й на тому, що звинувачує сенатор євреїв Межі не по повній програмі, а лише частково, хоча й значній... Але це ще далеко не все. Вникаючи в предмет своїх досліджень, впливовий сенатор, котрий користався довірою царя Олександра Першого і висловлював бажання стати «куратором» усього російського єврейства, склав про нас вельми невтішну думку: «Дармоїди, вони обманом і пронозливістю перебували в достатку за рахунок гостелюбців, не займалися ремеслами і хліборобством». Далі в ліс – більше хмизу: «Жиди розумні, проникливі, метиковані, моторні, чемні, послужливі, тверезі, стримані, скромні, не ласі та ін., але, з другого боку, неохайні, смердючі, гулящі, ліниві, хитрі, злі і т. ін. ...ні перед ким не знімають своїх ярмулок... Морального почуття у євреїв зовсім немає. Не мають вони й гадки про людинолюбство, безкорисливість та інші чесноти». А ось і висновок: «Таким чином, євреїв рід суперекуватий і бузувірний, вороги християн, хоча за визначенням вічних доль і залишаться в неодмінному своєму розсіянні, дондеже угодню Всевишньому, але і в сьому своєму сумному стані дістануть спосіб благоустрою». (Державин Г. Мнение о евреях. – М., 2015.)

Нічого сумніватися, що за такі жажливі якості і злі наміри на євреїв чекали утиски й кари: окрім рішучого обмеження на право пересування, їм навіть у самій Межі дозволяло-

ся селитися й жити лише в спеціально зазначених містах і містечках, але в жодному разі не в сільській місцевості – в селах і хуторах. А чому? А тому, щоб не подавали поганого прикладу й не впливали згубно на російських (і не лише) селян, зокрема, не принадували їх до пиятики. А то без євреїв селяни (зокрема російські) просто в рот не брали спиртного, і досі не беруть...

Поняття «містечковість» у свідомості російськомовних людей щільно пов'язане з вузькістю поглядів на життя, обмеженістю мислення і глухим провінціалізмом. Така оцінка не безпідставна, але дещо перебільшена. Містечкові євреї – ці мешканці містечок з безглуздими або смішними шолом-алейхемівськими назвами «Касрилівка», «Дармоїдівка» – постають перед очима жителів російських міст, віддалених від Межі осілости, непривабливими і навіть вовкуватими істотами. Навіщо далеко за прикладами ходити! Варто лише відкрити повість А. Чехова «Степ» з майстерно написаними портретами таких євреїв, що з'явилися на сторінки російської літератури прямісінько зі своєї дикої глушини.

Ну ось, тепер настав час розібратися з тим, що ж це за звір такий – «містечко». Для російського вуха «містечко» – зменшувальне від «місце». Виходить, отже, – «маленьке місто», а суфікс «-ечк» надає слову швидше ласкавого, ніж зневажливого відтінку. Виходить логічна нестиківка: ласкаве, можливо навіть пасторальне містечко, де проживають тупі, неотесані й нечисті на руку євреї... Але тут усе простіше.

«Місто» (польське «място») – це «город», а «містечко», де євреї жили упереміж із людьми корінної національності, виходить, «городок» або навіть «городець». Офіційною бюрократичною мовою «містечко» абсолютно точно визначається як «селище міського типу», але в жодному разі не як «село» і не як «хутір», де євреям Межі селитися було заборонено.

Межа стояла посеред Східної Європи, як неприступна скеля, об яку билися хвилі західноєвропейського єврейського Просвітництва, що зародилося в Берліні й Парижі. Не ставлячи собі за мету дослідження цього більш ніж важливого в єврейській історії явища, я лише торкнувся його мимохідь для

прояснення архаїчної картини життя Межі.

Це просвітництво («Хаскала» – іврит) виникло в середині 18-го століття в Берліні, в середовищі цілком європеїзованих, освічених і матеріально незалежних євреїв. Вони поставили собі за мету полегшення інтеграції єврейських мас в європейське суспільство – шляхом поширення нової системи світської освіти, що включає в себе вивчення основ європейських цінностей. В очах східноєвропейських євреїв Межі таке нововведення вело до руйнування самого поняття «єврейське життя» («їдишкайт») і подальшої неминучої асиміляції, і в цій оцінці була чимала частка правди. Містечковим мешканцям Межі осілості на освітньому полі цілком вистачало хедера для дітей і єшиви для всіх інших. Носіями освіти були знамениті рабини, і цього теж було досить. Ні про яку світську освіту в Межі не могло бути й мови – від неї б відвернулися, як від небезпечної зарази. І все ж, продрімавши майже століття, насіння Хаскали проросло в родючій землі Межі і дало сходи: у другій половині 19-го століття «діти Межі», котрі володіли допитливим розумом, виявилися втягнутими в політичні рухи, подібні до європейських партій, і віддалися своїм небезпечним захопленням з усією пристрасною, накопиченою століттями мовчанню. Одночасно при цьому драматичному явищі, ближче до кінця століття, відбулося й інше: знехтувавши стародавні заповіді й заборони, з містечок Межі пішли назавжди непокійні молоді євреї, осяяні даром творчості і через роки зайняли зоряні місця у світовому мистецтві. Забігаючи наперед, можна назвати кілька імен: Марк Шагал, Хаїм Сутін, Осип Цадкін, Ель Лисицький, у літературі Хаїм Нахман Бялик, Шмуель Агнон, Перец Маркіш, Давид Бергельсон.

Все це сталося на порозі Першої Світової війни, що призвела до краху російської Імперії, до складу якої входила вкрай на той час зuboжіла і замордована Межа єврейської осілості. Весь час існування, аж до кінця, вона зазнавала утисків, руйнування і кривавих розправ. Та й початок був не кращий: «Жидів, як мужеска, так і женска статі, які перебувають на Україні і в інших Російських містах, тих всіх вислати геть з Росії за рубіж негайно, і надалі їх під жодними приводами в Росію не впускати» і «відпускаючи їх, дивитися

пильно ж, щоб вони з Росії за рубіж червоних золотих і ніяких російських срібних монет і єфимок аж ніяк не вивезли» (Указ Екатерины Первой от 26 апреля 1727 года. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Том 11. СПб., 1830). Ця біда трапилася з євреями через два роки після смерті Великого Петра. Гоніння тривали й за Єлизавети Петрівни (1741-1762): вигнанцям дозволено було повернутися, за однієї неодмінної умови: «Хіба хтось із них захоче бути Християнської віри Грецького сповідання; таких хрестячи в Нашій Імперії, жити їм дозволити, токмо геть їх з Держави вже не випускати». Що ж, господар пан: хоче хрестити – хрестить, не хоче випускати – не випускає. І пішло-поїхало! За Катерини Другої почалися виселення-переселення євреїв з сіл у містечка; забарилися – виганяли. Ці наїзди влади вкрай розоряли переселенців-виселенців, а їх було доволі багато.

А потім почалися погроми, і невтручання влади надихало погромників. У містечках Межі почали щораз наполегливіше подумувати про те, що настав час розпрощатися з однією «проміжною батьківщиною» і перебраться до іншої «проміжної батьківщини» – в Америку. І поїхали, сліз не проливаючи. А тим часом хвиля юдофобії докотилася й до Москви: в 1891 році був прийнятий імператорський указ про вигнання євреїв з Москви і Московської губернії. Сказано – зроблено: до двадцяти тисяч євреїв-ремісників, які проживали там на законних підставах, було вислано. Всі ці витівки властей, налаштованих по-бойовому, оберталися для євреїв розоренням, злиднями і голодом. До початку Першої Світової знеможена, зuboжіла Межа настовбурчилася, втягнувши голову в плечі – як втягнувши голову в плечі – як горобець під дощем. І тут було не до Просвітництва... На тлі масової розрухи і зневіри самотні рідкісні «освітняни» («маскилим» – іврит) були майже непомітні. Але вони були, і їхні волелюбні європейські ідеї знаходили адресатів серед містечкових бунтарів: політична активність у Межі росла напередодні війни, як на дріжджах.

Насмілюся припустити, що в Межі осілості свого роду бар'єром на шляху Просвітництва став хасидизм.

Хасидизм виник у середині 18-го століт-

тя, в самому серці майбутньої Межі осілості. Його основоположник Бааль Шем-Тов, скорочено – за аббревіатурою – Бешт був наймудрішою людиною, що запропонувала розглядати зневіру і смуток як прояв гріха, неугодного Богу: «сумувати – Бога гнівити». А причин для смутку у євреїв було більш ніж досить: щойно Їдишландією прокотилася хвиля кривавих погромів, учинених козаками Богдана Хмельницького, і дивом уцілілі близькі були до божевілья. Проти смутку є лише одні ліки – радість, вона вилікує душу і врятує від загибелі. Веселощі полягали в любові до доброго Бога, духовний зв'язок з яким «працює» лише при емоційному прояві захоплення, що підігривається піснями й танцями. І євреї, замість того, щоб плакати і сохнути від горя, співали і танцювали в пошуках шляху до Всевишнього. Красиво танцювали і добре співали. Знаменита мелодія пісні «Хава Нагіла!» («Давайте веселитися!») також з їхнього репертуару.

Не академічне Просвітництво, а хасидизм – емоційна екзальтація відносин з Богом – витягнув східноєвропейських євреїв з трясовини сумних лих. Не скрупкульозне вивчення Закону, а захоплене релігійне почуття лежить в основі Божественної правди – хасиди були в цьому переконані. А Бешт учив, що «людина з вулиці», «простий єврей» («а просте ід», – розмовний їдиш) миліший Богові, ніж тисяча вчених тлумачів.

Треба сказати, що в гущі тяжких життєвих обставин така втіха була куди більш до душі «простим євреям», ніж захоплення Хаскалою. Ця тепла розрада допомагала утриматися на поверхні масі зубожілих людей, що жалюгідно животіли у своїх містечках.

Свідчення очевидців і дослідження фахівців зводяться до того, що пік зубожіння євреїв Межі припав на два «пограничні десятиліття» між 19-м і 20-м століттями. Дослідники стверджують, що спричинив це бурхливий розвиток капіталістичних відносин у Росії, яка оточувала Їдишландію, – відносин, з якими містечковий феодальний устрій, традиційний і заскнілий, не міг знайти спільної мови. Євреї, вперто ігноруючи досить-таки яскраві зовнішні чинники, далі звично групувалися навколо «дворів» релігійних лідерів-цадиків; події Великого світу, що оточував Межу, не привертали їхнього інтересу. Опріч, мабуть, одного винятку: проблеми еміграції.

«В Америці живеться краще, ніж у Межі: там немає погромів, і кожен може заробити сто тисяч і стати мільйонером» – ця мантра, приємна на слух, захоплювала уяву багатьох, дуже багатьох. За два з половиною десятиліття, що передували початку Першої світової війни, близько двох мільйонів східноєвропейських євреїв емігрували до США, Європи і Палестини. Таким чином ці люди, їхні діти і внуки несповідимо врятувалися від знищення нацистами в газових камерах Голокосту... Від'їзд містечкового єврея містечкового єврея за кордон «на ПМП» вимагав, зрозуміло, благословення рабина. Батько знаменитого художника Ель Лисицького отримав таке благословення і, не зволікаючи, відчалив від європейського берега, тримаючи шлях у Нью-Йорк. Через два роки він освоївся в Новому світі, відкрив якийсь «малий бізнес», почав пристойно заробляти і, облаштувавшись, викликав до себе з рідного містечка Починок сім'ю: дружину з дітьми. Але рабин цього разу чомусь затявся й благословення сім'ї Лисицького, до складу якої входив і малолітній Елі, не дав. Богобоязлива Лисицька-мама не наважилася не послухатися свого рабина, відмовилася від еміграції, і глава сім'ї змушений був повернутися з гладкої Америки в худу Межу. А через два десятиліття Ель Лисицький – соратник автора «Чорного Квадрата» Казимира Малевича, творець знаменитих проунів («Проект Утвердження Нового») й блискучих архітектурних проєктів «горизонтальних хмарочосів» – уславився у Великому світі й посів високе місце в історії мистецтва.

Доля спрямовує перебіг подій вельми примхливо, іноді і з усмішкою. І якщо доля це і є Бог, то, значить, і Бог дозволяє собі усміхатися час від часу. Сім'я Юди Озимова з містечка з чудовою назвою Петровичі, розташованого неподалік Починка, в пошуках кращої долі безповоротно емігрувала за океан, прихопивши з собою малолітнього сина Ісаака Юдовича. Цей Юдович виріс на вільних полях Сполучених Штатів і став знаменитим американським письменником Айзеком Азімовим – великим майстром літературного жанру наукової фантастики.

Євреї тяглися струмочком за кордон своєї Їдишландії, але Межа немовби й не виснажувалася: не видно було голомозин серед насе-

лення містечок, життя йшло своєю чергою, звичною до спазмів у горлі. Ця звичка тримала і не пускала, і скам'яніла квітка надії на те, що все владається, ніяк не розсипалася в чорний пісок. Але ж можливість виїхати – була, хоч у Нью-Йорк, хоч на аргентинські коров'ячі землі барона Гірша, хоч ще куди, на кудикину гору... І врятувалися б східноєвропейські євреї, ці 6000000, від нацистської погібелі, що насувалася, можливо, і врятувалися би... «Когда выступают в далекий поход, Мешки тяжелы, но тяжеле народ...» (Перец Маркиш. Сорокалетний. Переклад Д. Маркіша. У кн.: Маркиш Перец. Стихи и поэмы. – М.: «Советский писатель», 1968). Не піднялися, не виїхали. Жили далі: багатіли, а більше зубожіли, торгували в крамницях на базарі мануфактурою і галантереєю, орендували водяні млини, тримали шинки, служили в око-лишніх поміщиків постачальниками, продавали селянам усяку потрібну всячину. Ці були спритніші, вони й гроші позичали при нагоді: торговці, особливо дріб'язком, всюди і за всіх часів у програші не залишаються. Які й годувалися краще: їли на тижні горох, а не картоплю в мундирах, як усі, а по суботах і рибку. А «всі» жували з картоплею житній черствий хліб, керуючись практичним підходом: що хліб черствіший, то менше його з'їси. Найнезаможнішими, далі просто нікуди, вважалися в містечку, і по праву, ремісники і меламеди – вчителі початкових шкіл-хедерів. Платні такі вчителі не отримували, а годувалися подарунками батьків своїх учнів: хто трійку ячок принесе, хто хлібця, хто шматок суботнього солодкого пирога. Мій дід реб Дувід був шанований, але вбогий меламед у містечку Полонне, вчив грамоті діток від трьох років і вище. Дітей у сім'ї діда було шестеро: четверо дівчаток, двоє хлопчиків. Старший Меїр носив молодшого, Переца, в хедер на плечах у зимові місяці: взувачкою міг похвалитися тільки старший, на молодшого грошей не набралось – звідки б їм узятися? Ось Меїр з братом за спиною і втік вчитися, тьопачучи черевиками по крижаному бруду і снігу.

Така екзотична на погляд сучасного обивателя картина була звичайною для мешканців містечка і ні в кого не викликала здивування: сніг з неба падає, а гроші з неба не падають... Але діти росли, грали весілля і давали нові

пагони. Звичка до містечкового життя обплітала людей як плющем, сковувала живі рухи душі. Якщо єврей не йшов, не виривався з містечка підлітком, він залишався там назавжди. Наприкінці 19-го - початку 20-го століть таких зухвальців, хто кинув виклик затхлому містечковому життю та її старим охоронцям, стало більше, ніж два-три десятиліття тому. То був тривожний симптом і приклад заразливий, але й такий одиничний, усе ж, відтік, на додачу до еміграції, щоб призвести до проріджування населення Межі – зниження рівня життя збіглося, як це буває, з небувалою демографічною активністю мешканців Їдишландії. При ранніх шлюбах – сімнадцятирічні жєнихи, п'ятнадцятирічні наречені – дев'ятеро-десятеро дітей у сім'ї було не рідкістю, а скоріше, правилом, та й дитяча смертність, з появою бодай якогось медичного обслуговування та ліків, пішла на спад.

Хаскала обминула Межу стороною, традиція запанувала над нововведеннями. Але, проходячи мимо, Просвіта, все ж, залишила свій слід: уже в середині 19-го століття залишила свій слід: уж в середині 19-го століття російська мова пустила коріння і проросла в містах і містечках Межі осілости. За свідченням побутописця містечкового життя Єхезкеля Котика, книжкою якого «Мої спогади» захоплювався Шолом-Алейхем, котрий у листі до автора представився як його «друг і учень», – за словами цього Котика єврей, які хотіли на дозвіллі (а дозвілля було в них предостатньо) потеревенити про те, про се і помолоти язиком, збиралися в одній з місцевих синагог, і, за грою в шашки, пристрасно обговорювали життя царя-імператора, сімейні обставини Ротшильда, політику, ціни на житнє борошно і вівсянку, а який-небудь вчений читав уголос російську газету. (Ехезкель Котик. Мои воспоминания. Перевод М. Улановской. – СПб.: Мосты культуры/Гешарим, 2009.)

Ось це, справді, було новим для Межі! Новини приходили не тільки з сусіднього містечка, а й з російської газетної сторінки, і, зачитувана до дірок, газета давала поживу для роздумів молодим людям, котрі бунтарствували, не бажали покірливо приймати правила містечкового життя. Тим самим молодим людям, хлопцям і дівчатам, котрі, за якийсь час по тому, стали інтегральною частиною

російських революційних рухів шістдесятників і сімдесятників: пропагандистами – але й бомбістами, учнями – але й бойовиками. Всіх їх пов'язувало заколотницьке невдоволення соціальним і політичним устроєм суспільства й безоглядна готовність молодості до радикальних дій. Революційне підпілля, яке зароджувалося, стало прихилищем для відважних одинаків з містечкової молоді, яка ще вчора животіла під гнітом непорушного, здавалося б, устрою Межі – трайбалістського і морального.

Ці молоді борці, опинившись у чужому для них російському світі, зберігали єврейську національну одержимість, що межувала з фанатизмом: вони відстоювали утопічну ідею загальної рівності і справедливості – свого роду цілком популістський «біблійний соціалізм». За цю благородну ідею вони готові були ризикувати життям і йти на плаху... Що, власне, і робили.

Ідея була хороша, але безплідна, як біблійна смоківниця, а якщо фіга-друга й виповзала із суцвіття, то виявлялася отруйною. Зброєю нищення «старого світу» було обрано індивідуальний терор, що наводив на публіку паніку і страх – достоту, як сьогодні. Участь у російському протестному русі єврейського містечкового елемента було, зрозуміло, помічено владою і «взято на замітку» – але до каральних дій у Межі не призвело. Кровопротитні операції містечкових молодих людей у революційному підпіллі не мали відгуку серед євреїв Межі: сидіти тихо, втягнувши голову в плечі, і звично збирати страх – ось найкраща лінія поведінки в Їдишландії. Як стверджує народна мудрість: «Єврей завжди має розраховувати на гірше». Так і розраховували, так і чинили – тим більше що революційні терористи були наче відкраяна скиба: вони пішли з Межі і не збиралися в неї повертатися, щоб стріляти і метати бомби в рабинів і багатіїв. Не тому, що вони її любили і жаліли, а тому, що вона була занадто дрібна для них і незначна; вони фанатично мріяли про справедливу перебудову ситого світу, а не голодного містечка. Вони вважали, що, втікши з Межі, порвали з нею раз і назавжди – але вони самовпевнено помилялися: рубаючи минуле насмерть, ризикуєш заразитися його трупною отрутою.

Ясна річ, російське революційне підпілля, якби не з'явилися туди євреї, успішно вело б і без них свою руйнівну діяльність, спрямовану на повалення режиму: якби не опинилася в потрібний час і в потрібному місці Гесья Гельфман, знайшовся б хтось інший: хоч кавказець, хоч росіянин. Але саме євреї – вихідці з Межі – стали мовби хвилюючою «екзотичною прикрасою» цього революційно-терористичного руху: вікова «єврейська печаль» в їхніх очах змінилася обпалюючим вогнем фанатизму, що виблискував у сутінках підпілля. Цей не-безпечний вогонь не з неба на них зійшов, вони принесли його із замкнутого світу своєї Їдишландії, яку проковтнула чужа Росія і в утробі якої вона застрягла. Замкнутість і фанатизм – ці дві складові сприяли, як ніщо інше, збереженню цілісності нації, будь то в Межі, в Магрібі чи Персії.

Не те молодь, гнана з Межі сонячним бичем творчості. Ця молодь – художники, письменники – була налаштована настільки ж протестно, як і їхні однолітки, котрі дотримувалися революційного ухилу. Повні енергії, і ті, й інші втекли з відсталих, скутих традиціями й правилами поведінки містечок, щоб у відкритому світі вчинити очисний бунт – але перші націлювалися на кришталевий світ мистецтва, а другі на чавунний світ політики. Майбутні письменники і художники, як і їхні кровожерливі однолітки з політичного підпілля, зросли на злежаному культурному ґрунті Їдишландії – на релігійній початковій школі, рідній мові їдиш, але, насамперед, на Старому Завіті з його поведінковим кодексом, і Талмудом з його цікавими моральними прикладами для повсякденного життя. Цей унікальний досвід назавжди зберігався у вихідців з Межі, від нього неможливо було звільнитися жодним чином: ні миттям, ані ампутацією. І що лютіше рвався утікач обрубати будь-який зв'язок з містечковою спадщиною, то сильніше воно в ньому виявлялося, немовби вступав у дію закон сполучених посудин. Їдишландія була островом іншої, особливої цивілізації, що не вписувалася в навколишній світ, і перше покоління вихідців з неї залишалося, попри численні хитрощі, людьми містечка. Насамперед, до таких асиміляторських підходів удавалися ті, хто шукав свого місця в терористичному підпіллі – вони бажали «бути як усі» тамтешні персонажі.

А люди мистецтва, як сказано було, не тяглися до політики. Спочатку, на полях смерті Першої світової бійні, а потім і в безжальному вихорі російської громадянської війни, що обернулася для євреїв сотнями й сотнями погромів, вони не перекреслювали свого минулого, що природно живило їхню творчість.

К мертвым я приду однажды,
в пору крови, в пору меда;
созерцатель мертвых, сам я
голубей ишу из детства,
голубей в зловонной Куче.
Это жребий мой повешен
на луне подслеповой:
свет неясный над пустыми
вспоротыми животами,
над предутренним затишьем.
А во мне местечко дремлет,
и мерцает в сердце детство
с угловатыми плечами...

(Маркіш Перец. Купа.

Переклад Ханоха Дашевського. М.: Книжники, 2015).

Не тільки Перец Маркіш зберіг у серці своє мерехтливе містечко, звідки він пішов у 1905 році, десятирічним підлітком, на пошуки нової, вільної долі. Ні він, ані його однолітки й майбутні колеги по цеху єврейської літератури жодною мірою не ідеалізували містечка – вони лише віддавали йому належне в історії народу, що блукає по білому світу. Вони відводили йому місце в темному колодязі пам'яті, тому що, знищуючи минуле, людина позбавляє себе єдиного свого безперечного надбання, на яке ніхто не може претендувати, крім неї самої. Без пам'яті про минуле, яке залишається за спиною, починаючи з сьогоднішнього дня і з одномоментної швидкоплинної миті, людина стає тінню самої себе.

Молоді письменники, після закінчення боїв Першої Світової війни, в умовах невлаштованого світу склали цвіт Нової єврейської літератури, згадували своє містечкове минуле в міру творчої необхідності – але майбутнє, що відбивається в дзеркалі мистецтва, хвилювало їх набагато сильніше, ніж Межа, в якій вони знаходили свого роду артефакт.

Афоризм «Коли говорять гармати, музи мовчать» видається мені досить спірним. Мовчать не музи, мовчать публікатори і торговці: під час війни книг виходить небагато,

покупцям продукції друкованого верстата та потенційним читачам, що гниють у фронтних окопах, не до читання. Але гострому творчому розуму війна дає чимало...

Суттєво, що до початку Першої світової і вступу в неї Росії у серпні 1914-го єврейська література на їдиш перебувала в стані дрімоти, переживала свого роду буколічний, «трав'яний» період, і лише кілька потужних письменницьких постатей підсвічували мляве літературне поле: Хаїм-Нахман Бялик, Шолом-Алейхем, Шолом Аш. Двоє з цих знаменитих письменників, Аш і Шолом-Алейхем, емігрували з Росії незабаром після кишинівського погрому 1903 року і спричинених ним розправ над єврейським населенням Межі осілости, а Бялик – автор класичної «Оповіді про погром», блискуче перекладеної російською Володимиром Жаботинським – відсторонився від участі в літературному процесі, жив на периферії і виїхав з Росії в 1921 році з особистого дозволу Леніна. Всі троє були вихідцями з Межі, всі троє забрали з собою в далекі країни й дух, і букву єврейських містечок Їдишландії. Всі троє працювали з однаковою блискучою легкістю трьома мовами: їдишем, івритом та російською. Це відрізняло їх від покоління молодих, що відвоювали або просто пережили Першу Світову війну, і після неї заявили про себе як про письменників Нової хвили мовою їдиш і тільки нею.

Перша світова всмоктала, як вирва, Межу осілости, яка розкинулася на стикові супротивних держав, що зіткнулися кам'яними лобами, і скалічила Їдишландію – не смертельно, але невиліковно. Євреї Межі, які проживали в прифронтних губерніях, російською військовою владою були звинувачені, для рівного рахунку всі поспіль, були звинувачені, для рівного рахунку всі поспіль, у шпигунстві на користь Німеччини і в ударному порядку виселені хто куди, переважно вглиб Росії, подалі від поля своєї «шпигунської діяльності». У прифронтному хаосі, в атмосфері військових поразок, ніхто бухгалтерії не вів, але, за приблизними підрахунками, з містечок і городців було вислано від трьохсот до п'ятисот тисяч душ – без розбору й без пред'явлення звинувачень, під стусанами, без пожитків, без надії повернутися, потяглися євреї на схід. Це вони винні в невдачах російської армії! «П'ята колона!» «Націонал-зрадники!»..

Як усе це нам знайоме по Другій Світовій війні в СРСР, коли були вигнані зі своїх домівок і переселені в тайгу і пустелі цілі народи, а міфічну «п'яту колону» вправно розіпхали по тюрмах і таборах. Такий ефективний прийом не може минутися марно, нинішні бідові часи демонструють це вельми дохідливо... Тут потрібен, пояснили б нам нині, крутий топ-менеджер – він впорається із завданням. Таким топ-менеджером виявився в 1915 році великий князь Микола Миколайович – під його найвищим заступництвом викидали прифронтових євреїв з їхніх містечкових гніздівель. Але весь народ «Жидостану» виселити тоді не встигли (а як хотілося, і вирішилося б саме собою «єврейське питання») – довести справу до кінця завадили б прокляті західні ліберали, вкупі з їхніми вітчизняними російськими підспівувачами... Також надзвичайно знайома олеографія.

Так чи інакше, вже в травні 1915-го виселення євреїв було зупинено. Цю дику сваволю Володимир Жаботинський назвав «катастрофою, здається, нечуваною з часів Фердинанда й Ізабелли», що правили Іспанією в 15 столітті. Розорена війною Межа дала крен, але не загинула; Друга Світова війна її доб'є.

Здатність дивуватися свідчить про жвавість людської природи, але щире здивування відвертає від суті справи, а іноді перешкоджає розумінню предмета. Розправа Миколи Миколайовича над ні в чому не винними обивателями Межі здивувала б нас не настільки сильно, або навіть зовсім не здивувала б, якби ми пам'ятали висловлювання героя нинішніх російських патріотів-державників Петра Столипіна: «Конче потрібно зрозуміти, що расові особливості так сильно обмежили єврейський народ від усього людства, що вони з них зробили абсолютно особливих істот, котрі не можуть увійти в наше розуміння про людську натуру.

Ми можемо їх розглядати так, як ми розглядаємо і досліджуємо звірів, ми можемо відчувати до них відразу, не-приятність, як ми відчуваємо до гієни, до шакала або павука, але говорити про ненависть до них означало б їх підняти до нашого ступеня. Англійці так влаштували, що на Британських островах немає жодного вовка, і жоден англієць не говоритиме і навіть не думатиме про свою

ненависть до цього шкідливого мерзенного звіра...

Тільки поширення в народній свідомості поняття, що істота єврейської раси не те ж саме, що інші люди, а наслідування людини, з якою не можна мати жодних стосунків, – тільки це може поступово оздоровити народний організм і може єврейський народ так послабити, щоб він більше не зміг завдати шкоди або щоб він зовсім згинув. Історія знає про вимираючі племена. Наука мусить поставити не єврейську расу, а характер єврейства в такі умови, щоб воно згинувло». (Деякі дослідники вважають, що автором наведеного уривка є брат Петра Столипіна – відомий у той час публіцист Олександр Столипін.)

Прошу вибачення за довгу цитату – але з пісні, як то кажуть, слова не викинеш! Та й коментарі тут зайві – все і так домежно ясно.

Микола Миколайович, можливо, був ознайомлений з думкою Петра Столипіна. Втім, він і без великого реформатора, як видно, непогано орієнтувався в «національному питанні» – трохи краще, принаймні, ніж у військових справах. Насильницьке виселення значної частки містечкового населення відбулося, а повальне звинувачення євреїв у шпигунстві сприяло розгулу прийдешніх погромів.

Війна, між тим, тривала. Призваний в армію і відправлений на фронт у 1916 році, Перець Маркіш був поранений у бою, і прифронтовою єврейською газетою, яка друкувала зведення з фронту, оголошений полеглим. Але він вижив, був евакуйований до військового шпиталю та, після виписки й демобілізації через поранення, вирушив до Катеринослава (нинішній Дніпро), куди на той час перебралися з містечка Полонне його батьки. Там, у Катеринославі, Перець Маркіш зустрічає 17-й рік з його Лютневою революцією, жовтневим більшовицьким переворотом і Громадянською війною, яка набирає обертів. Смуги осілості більше не існує де-юре – Тимчасовий уряд уже 3 березня, на завтра після зречення Миколи Другого, вирішив її ліквідувати й надати євреям усі права громадян нової, демократичної Росії.

Мешканці Їдишландії здобули, нарешті, свободу ніг... Немає сумнівів, що молодий Маркіш, разом з усім населенням Межі, вітає крах царизму і прихід нової влади, яка при-

несла євреям визволення від неволі. В тому ж 17-му році в місцевій «катеринославській» пресі на їдиш він дебютує як поет і прозаїк. А в наступному, 18-му, ми знаходимо його в рядах загону єврейської самооборони, де з ним були ще двоє євреїв, котрі залишили слід в історії: Михаїл Шейнкман – майбутній відомий російський поет Михаїл Светлов, і Мендель Шнеєрсон – майбутній Любавицький ребе, лідер найпотужнішого і найвпливовішого в єврейському світі хасидського руху ХАБАД.

Тим часом Брестським миром, 3 березня 1918 року, закінчилася для Росії Перша світова бійня. Українська Народна Республіка вийшла з війни місяцем раніше. Прийшов мир на худих нестійких ногах.

Повоєнні надії завжди сильні і яскраві. Бійня війни, цвинтар мільйонів... «Когда мы с кладбища идём по домам, Жизнь трижды желаннее кажется нам» (Перец Маркиш. Со рокалетний). Блаженні ті, хто вижив і вцілів.

Після подій 1915 року – згаданого вище вислання півмільйона євреїв з прифронтових губерній – Межа ніколи не стала колишньою. Майже третина народу ще до початку війни перепливла океан і осіла на вільному американському березі. Така велика кількість «родичів за кордоном» ставила мешканців Межі в особливе, почасти привілейоване становище в очах оточення. Втім, ця лафа тривала недовго: після приходу до влади більшовиків закордонна рідня стала небезпечним фактом біографії, який усіма способами намагалися замазати й приховати: за «зв'язок із закордоном» могли посадити в табір.

Втім, до такого повороту подій було ще не близько: у 17-му році на більшій частині колишньої Російської імперії набувала розмаху Громадянська війна, і Ленін зі своїми більшовиками дивом утримувався при владі. Однак коли диво триває понад тиждень, до нього звикають, і воно стає незаперечним фактом...

Євреям Межі, визволеним Тимчасовим урядом, Громадянська війна принесла бід не менше, якщо не більше, ніж Перша світова. Патріархальний устрій суспільства був зрушений, і, при всьому фантастичному єврейському виживанні, загартованому століттями гонінь, цього разу ситуація складалася за іншими правилами: перед молодими євреями, що звільнилися від пут громадянської меншості, під більшовицькою владою відкри-

валося бритвене майбутнє, раніше їм невідоме. Почуття помсти до тих, хто тримав їх під замком у кордонах Межі, дивився на них із зарозумілою гидливістю і, подібно до Столипіна, бачив у них «недолюдей», котрі підлягали винищенню, – це порохове почуття прямицінько вело їх у каральні органи нової влади, де їх приймали з розпростертими обіймами й де вони діставали можливість розпоряджатися життям і смертю своїх учорашніх гнобителів. Почуття ейфорії володіло цими містечковими євреями, що часто не здобули жодної освіти, крім хедера, і вірили у справедливість більшовизму, який «підніс» їх.

Творчі люди – вихідці з Межі – за рідкісним винятком переживали ейфорію іншої природи: всією душею приймаючи і вітаючи події, що привели до падіння царизму, вони бачили своє призначення в революційній зміні старого мистецтва; це було їхнє поле, й це було їм зміні старого мистецтва; це було їхнє поле, й це було їм під силу. Доказом цього стала поява в 1918-1921 роках мовою їдиш, у Києві і Катеринославі, цілої низки книг єврейських поетів-авангардистів, оформлених єврейськими ж художниками-авангардистами; деякі з тих і інших здобули згодом світове визнання. Поети, прозаїки та художники, що вийшли з містечок ще до тривожного 17-го року, об'єдналися в Києві, у січні 1918-го, у творчу співдружність «Культур-Ліга», без якої сучасну єврейську культуру просто не можна уявити. Треба сказати, що це співтовариство не стало плодом політичних змін – першу згадку про «Культур-Лігу» відзначено в Києві ще в 1916 році, і це означає, що молоді автори з містечок, незалежно від політичної кон'юнктури, прагнули до об'єднання і, можливо, поширення своїх ідей на сучасне їм мистецтво.

Час минав, а мирний спокій усе не приходив. Банди погромників, загони авантюристів і підрозділи різних регулярних військ вільно розгулювали Україною; колишню Межу осілості з населенням, що залишилося там, трясло, як у лихоманці. Це огидне, кровопролитне положення затягувалося, і не видно було йому кінця: місяці змінювали один одного, минув 19-й рік з його погромами і купами трупів у багатьох десятках містечок, потім 20-й, який приніс із собою катування євреїв червоно-козацькими ордами по шляху

на Варшаву, де московські комуністичні стратеги розгледіли чомусь «продовження світової революції».

У 21-му році терпіння письменників «Культур-Ліги», котрі вдихнули кривавого вітру свободи, почало вичерпуватися: ні, не таким бачився їм Новий вільний світ, який обернувся обличчям до Нового вільного мистецтва. До кінця року їм терпець урвався, і вони переїхали до Варшави – там вільно дихав єврейський культурний світ, бузково квітнув їхній рідний їдиш, а зі звірствами Громадянської війни польські євреї були знайомі лише з чуток.

Поряд з іншими обставинами, війна характеризується ще й тим, що за якихось десять кілометрів від точки зіткнення загроза смерті не сприймається як насушна реальність, що міститься в кулі або осколку. Не так на Громадянській: люди колишньої Межі, євреї містечок відчували гніт загрози й небезпеки цілодобово і всюди – від білих, від червоних, від чорних або зелених. І, разом з тим, зовсім поруч, тільки руку простягнути – проголошена свобода, запаморочливі гасла й сліпучі цілі! Таку суміш не всяка психіка витримає: творча свідомість погано спів-відноситься з атмосферою нічного бандитського лісу або божевільні. Письменник хоче писати оповідання й сидіти в кав'ярні, а не ховатися від життя по руїнах і підвалах. А від смерті все одно не сховаєшся й далеко не втечеш...

Втративши свою Їдишландію, євреї залишалися «дітьми Межі», і це зумовлювало їхнє місце під сонцем, де б вони не приземлилися на своїх дірявих парашутах. Новоявлені «громадяни світу» або переконані асимілянти (люди творчості жодним краєм до цих категорій не притулялись і не думали переглядати своє національне єство) не могли витравити з себе нещодавнє містечкове минуле. Межа йшла за ними, як тінь, і що лютіше вони топтали її ногами, то міцніше вона до них прикипала і приростала. Хоч як там вони не старалися б і не лицедіяли, в новому для них просторі люди Межі справляли враження істот з іншого світу, що поринув у небуття, але залишив по собі незмивну пам'ять.

Письменники і художники «Культур-Ліги» – а перший подих слави вже торкнувся їхніх губ – були кров'ю од крові і плоттю від плоті містечок Межі. Разом з тим, вони праг-

нули до творчої самореалізації в безспірному культурному просторі, до якого Україну, країну Громадянською війною або, тим більше, Росію, публічно гвалтовану військовим комунізмом, ніяк не можна було віднести.

Є всі підстави припускати, що «загадковий» азіатський Схід, на відміну від Європи, не викликав у них особливого інтересу, а поняття «Євразія», якби було виголошене в їхній присутності, прозвучало б для них настільки ж безглуздо, як «птахотигр» чи «вовкожук». Поетичне формулювання Кіплінга – воно несло в собі точність і завершеність: «Захід є Захід, Схід є Схід, і разом їм не йти». Воротами на Захід, до Європи була Варшава. Виходячи з Росії, вони – молода й зухвала єврейська література, що проклонулася крізь жужіль війни, – не могли бути прийняті на Заході як «свої»: занадто разуче відрізнялися східні емігранти, які писали незрозумілими екзотичними літерами незрозумілою мовою, від німецьких або французьких респектабельних письменників. Вони були дещо дивними посланцями почилої в бозі Їдишландії, і про те, щоб стати частиною місцевого літературного світу, для них і мови не заходило. Посеред Парижа, Лондона чи Берліна вони залишалися у своєму тісному національному гуртку, стіни якого, якщо вдивитися зіркіше, нагадували, все ж, стіни гетто.

А значна частина колишніх мешканців колишньої Межі осілости, відчувши принадність безприв'язного утримання, пустилися на всі заставки: євреї воювали і на боці червоних, і на стороні білих, а у анархіста Нестора Махна не тільки апарат пропаганди складався, переважно, з євреїв, деякі з яких приїхали з-за океану – знайомитись з анархізмом на практиці, а й одна з артилерійських бойових батарей була укомплектована євреями. Це вже не кажучи про те, що друга частина євреїв, не таких бойових, як їхні одноплемінники, що кинулися в безодню кровопролитного розруху, але «соціально близьких» новій владі (чудові бідняки, немає родинних зв'язків ні з дворянством, ані з попами) пішли їй охоче служити, подібно до вельмиповажного Шаї Шафірова з товаришами, котрі за два з половиною століття раніше поспішили зі Смоленська до Москви на державну службу.

Вся ця розкута, а то й розперезана єврейська маса не страждала од відсутності в її по-

бути високої літератури рідною мовою. Років через п'ять-шість, внаслідок складних соціально-політичних процесів на післявоєнному російському просторі, з'явиться стійкий парост єврейської національної інтелігенції, яка потребувала власної літератури мовою їдиш. Майстри цієї літератури, які боролися в еміграції за виживання, повернуться в СРСР, до своїх читачів, у 1926 році.

Історія Межі осілості не найчорніша сторінка в історії єврейського народу. Йдучи за

хасидами, які вважали зневіру гріхом, я дозволив собі описати Їдишландію не зовсім вже в чорних тонах.

А тепер настав час сказати, що всі до єдиного обвинувачені на таємному розстрільному процесі у «справі Єврейського антифашистського комітету» в Москві, влітку 1952-го, були вихідцями з Межі осілості.

(Переклад з рос. Юрія Буряка)

Давид Маркіш – письменник, публіцист, журналіст, лауреат ізраїльських та міжнародних літературних премій, син класика літератури на їдиш Переца Маркіша.

Тетяна Валеріївна Кара-Васильєва

Закінчення.

Початок на 2-ій стор. обкладинки

Наукові дослідження: теорія та практика українського народного мистецтва, зокрема вивчення церковного шитва України, його іконографії, стилістики, художніх особливостей, історії української вишивки від найдавніших часів до сьогодення.

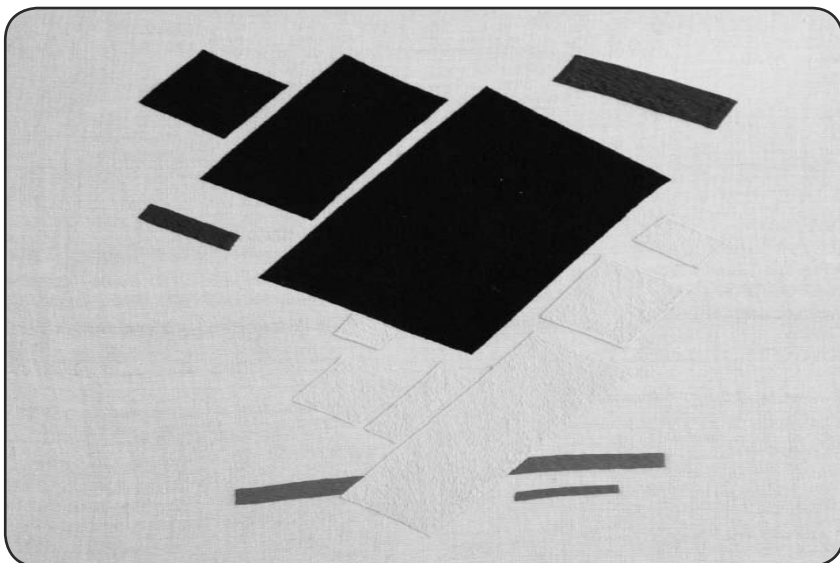
Впродовж своєї наукової діяльності опублікувала 410 статей у вітчизняній та зарубіжній пресі з питань теорії та практики народного мистецтва, 24 наукових та науково-популярних книг, підручників та посібників, вона є співавтором 30 колективних монографій та наукових збірників, автором концепції та співавтором «Історії українського мистецтва» в 5 т., та «Історії декоративного мистецтва України» в 5 т., що підготовлені і вийшли друком в ІМФЕ НАН України.

Кара-Васильєва є автором проекту – «Відроджені шедеври» (2006-2017), мета якого відтворити сучасними вишивальницями ескізи художників авангарду:

О. Екстер, К. Малевича, Л. Попової та народних майстрів - Г. Собачко, Є. Пшеченко, В. Довгошиї, які створювались для вишивальних осередків у Вербівці та Скопцях на початку ХХст..

Впродовж своєї наукової діяльності опублікувала 410 статей у вітчизняній та зарубіжній пресі з питань теорії та практики народного мистецтва, 24 наукових та науково-популярних книг, підручників та посібників, вона є співавтором 30 колективних монографій та наукових збірників, автором

концепції та співавтором «Історії українського мистецтва» в 5 т., та «Історії декоративного мистецтва України» в 5т., що підготовлені і вийшли друком в ІМФЕ НАН України.

К. Малевич. Супрематична композиція.
1915 р. Відтворення у вишивці
В. Костюкової, 2016 р.

Вірші

НА РОЗЛУКУ

Повернувся вітер лиш надвечір
Втомлений, солоним потом вкритий,
Кволими вже стали руки й плечі.
Все єство волато:- Відпочити! -

А робота та важка була у полі -
Зерно сіяти,землею присипати.
Перевірити, чи все гаразд навколо
Хмари для дощу до купи позганяти.

В надвечірній час роса його чекала.
Щоби змити й остудити його втому.
Ніжно й лагідно над ним вона снувала
І наспівувала тихо колискову.

Сон турботливо його оберігала,
Охолоджувала розпашілі груди.
До рання йому сорочку срібну ткала
На розлуку. Але знов чекати буде.

ІДУ Я НАЗУСТРІЧ ВЕСНІ

Чи видиться це,чи сниться мені?
Іду я назустріч царівні-весні.
Об камінь бурулька розбилась,як скло.
Промінчик прислав їй від сонця тепло.

Сріблясті потоки розтоплюють сніг.
Радіючи, спритний струмочок побіг.
Заграли мажорно оркестри весни
Й наповнилось гомоном все голосним.

Гілки верболозів в пухнастих бруньках
Собою милуються в талих струмках.
І хмар десь зимових подівся потік
За обрій від витівок сонечка втік.

Вже й рястом земля виринає від сну,
Щоб першим стебельцем зустріти весну.
Я теж поспішаю назустріч весні
І радість бентежна співа щось мені.

ЧОРНОБРИВЦІ

На середземноморських берегах,
Де кольорів яскраве розмаїття,
Під сонцем щедрим й на семи вітрах
Земля буяє пишним різноцвіттям.

Серед яскравої барвистості троянд,
Розкішних мов в едемській гаї,
Свята земля гостинно прийняла
Цвіт чорнобривців із чужого краю.

Рясного помаранчу оксамит
Та ледь відчутний незабутній запах.
І защеміло щось в душі на мить,
Й думки злетілись, як пташки крилаті.

І полетіли в світанковий край,
В далекії простори українські,
Де пісня лине на увесь розмай
Про чорнобривці й ласку материнську.

І на святій землі нехай же знов і знов
Весна буяє чорнобривців цвітом.
Й нагадує про мамину любов,
Про найдорожчі руки в цілім світі.

КОНВАЛІЇ

У дорогу збирала зима свої шати квапливо,
Щоб весні не завадить, не скоїть якоїсь біди.
Поспішаючи, сніг на галявинах скрізь розгубила,
Залишивши біленькі латки - хуртовини сліди.

А кмітлива весна, скориставшись з такої нагоди,
На слідах тих посіяла перли сріблясто-рясні,
Ніжно-білі конвалії – вічний символ дівочої цноти
Недоторкано-чисті дзвіночки, мов зорі ясні.

Роси вранішні лагідно, з щедрістю їх омивали,
А земля, як матуся, давала наснаги і сил.
Ніжним запахом й цвітом конвалії відповідали
І джерельним диханням весняно-дзвінкої краси.

О, чарівність сама, з незабутнім п'яним ароматом,
Промінці кришталево-яскраві у зелені трав.
Передвісники щастя, наречені у сукнях ошатних.
Це самої красуні-весни дарунку веселого шал.

Та, нажаль, в'яне ніжна краса у вітрах загорілих.
Промінь сонця обпалює літнім, мов жаром, вогнем.
Залишається розпач і смуток у поглядах тих зазімлілих.
Бо життя їх коротке – з весною, як мить промайне.

Гумор

ВУХА В ПОРЯДКУ

Молода дружина якось
З негром зігрішила.
Видно, кепсько береглася,
Бо завагітніла.
Вже недовго до пологів,
Але й думать страшно,
Що їй скаже чоловік, як все стане ясно.
Ось вона йому щоранку розкажує:
«Знову
Снилось мені: синок у нас.
Міцний та здоровий,
Але чорний, мов вугілля.
А іще, послухай,
Такі довгі та обвислі,
Мов слонячі, вуха».

Час настав, її відвозять.
Прийма медицина.
А він сидить, аж труситься –
Так чекає сина.
Вранці біжить до лікарні,
Медсестру хапає.
– Ну, що в мене народилось?
Не тягніть! – благає.
– Народився в вас синочок,
Гарний та моторний.
Та скажу вам – не падайте –
Зовсім, зовсім чорний.
Він стоїть, неначе стовбур,
Ту новину слуха.
– Дівчино, скажіть мені:
Ну а вуха, вуха?
– Вуха – звичайнісінькі.
Чимсь на ваші схожі.
– Яке щастя! Я ж боявся!
Слава тобі, Боже!

НЕ ВАРТО КУШТУВАТИ

Ідуть в поїзді далеко наш земляк з Полтави
І веселий африканець з дружньої держави.
Африканець, хоч і чорний, по-нашому чеше.
І наш дядько, той, звичайно,
Що скаже – не збреше.
Не зчулись за балачками,
Що вже час поїсти.

Африканець розкриває
Валізу кіл з триста,
Та й почина витягати ківі та кокоси,
Ананаси з віконцями,
Мов ті хмарочоси,
Жовту айву, авокадо та манго яскраві.
Наш питає:
– Ото росте у вашій державі?
І на смак, як і на вигляд,
Мабуть, гарне дуже?
Ви б не могли пригостити?
Вибачайте, друже.
Африканець до сусіди
Фрукти підсуває.
Той куштує, прицьмокує,
Слину витирає.
– Але овочів, сусіде,
Для наїдку мало.
З'їм я, мабуть на закуску
Шматок-другий сала.
Сусід каже: – В вашім краї
Не все встиг я взнати.
Що то таке – ваше сало?
Дай покуштувати!
– Та не знаю, як пояснить,
Щоб ви розібрали.
І що його куштувати?
Ну сало, як сало!

МІШОК

Гуркотіння, шум страшний,
Швидко, як шалений,
Мчитьсья поїзд голубий
Метрополітену.
Повно в поїзді людей,
Мов шмаття у скриньці,
Та ще лізуть із дверей
На кожній зупинці.
Ось якийсь старий дідок
Через двері пнеться.
На плечі його мішок –
Ледь не одірветься.
Він зніма з плеча мішка,
І в руках тримає.
Десь його біля пупка
Міцно притискає.
Через знатну гущу тіл
Дідок пробивається
І кричить, що має сил:
– Обережно яйця!
– Ти, дідуля, що, ку-ку? –
Тип якийсь гукає,
– Хто ж це яйця у мішку

У таким тримає?
Каже дід:
– Ви що, дурні?
Та чия – невдаха?
Хто сказав, що яйця в нім?
Там у мене цвяхи!

ВІН, ВОНА ТА ПИЛОСОС

Чоловік прийшов додому
Й каже до дружини
– Люба моя, чи не знайдеш бодай півгодини
Та прибереш у квартирі хоч трохи пилюку.
А то я ходжу по хаті, як в місті по бруку.
Одказує йому жінка, нечісана й боса:
– Нізащо! Поки не купиш мені пилососа.
Минув тиждень.
Вже є в домі пилосос новенький.
От чоловік якось каже:
– Моя дорогенька!
Може, врешті од екрана ти одірвеш носа,
Та витреш оту пилюку
Бодай з пилососа!

НЕВДАЛЕ ПОЛЮВАННЯ

Приятель до приятеля ввечері заходить,
Але того чоловіка вдома не знаходить.
Вдома лиш його дружина.
Сидять, розмовляють.
Чекаючи хазяїна, каву попивають.
Раптом дзвінок телефонний.
Жінка мовчки слуха,
І повільно віддаляє слухавку від вуха.
– Що трапилось? – гість питає,
Хто телефонує?
– Та чоловік.
Запевняє, що в тебе гостює,
Що може затриматись в тебе аж до рання,
Оскільки готуєтесь вдвох до полювання.